

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ

ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2016-2017

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Αγγελικής Δουβή του Χρήστου

A.M.: 7340011516003

Ιμμάνουελ Καντ, Χάνα Αρεντ και πολιτική φιλοσοφία

Επιβλέποντες:

Φίλιππος Βασιλόγιαννης

Αθήνα, 19/1/2018

Copyright © [Αγγελική Δουβή Ιανουάριος 2018]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

IMMANOYEL KANT, XANA ARENT ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

1. Ικανότητα κρίσεως (Judgment)

2. Ειδικότερα: η διαδικασία αναστοχαστικής κρίσης
φαντασία και κοινοποιησιμότητα

3. Ειδικότερα: Διευρυμένο σκέπτεσθαι (enlarged mentality)

4. Από την προκατάληψη προς την κρίση

5. Κριτική ικανότητα και *vita activa*

6. Εγκυρότητα- αλήθεια

7. Το πολιτικό σύμφωνα με τον Καντ και την Άρεντ

8. Η διαδρομή της πολιτικής σκέψης της Άρεντ

9.Κριτικές παρατηρήσεις για την θεώρηση της Άρεντ

10.Περαιτέρω ζητήματα

Επίλογος - Συμπεράσματα

Εισαγωγή

Η Άρεντ έχει αναγνωριστεί ως ένας από τους πιο πρωτότυπους και επιδραστικούς στοχαστές του εικοστού αιώνα. Εντούτοις παραμένει μία άπιαστη μορφή. Ποτέ δεν έγραψε μία συστηματική πολιτική φιλοσοφία όπως ο Thomas Hobbes ή ο John Rawls και τα βιβλία της είναι εντελώς διαφορετικά στη θεματολογία, περιλαμβάνοντας τον ολοκληρωτισμό, τη θέση της πολιτικής δράσης στην ανθρώπινη ζωή, τη δίκη του Adolf Eichmann, το νόημα της μοντέρνας επαναστατικής παράδοσης, τη φύση της πολιτικής ελευθερίας και αυθεντίας και τις ικανότητες που φτιάχνουν τη «ζωή του πνεύματος [mind]»¹.

Η συνάντησή της με τον «απερίσκεπτο»² (*thoughtless*) Adolf Eichmann στη δίκη του στην Ιερουσαλήμ την άφησε να προβληματίζεται επάνω στην πιθανότητα ότι η ικανότητά μας για σκέψη – για εσωτερικό διάλογο με τους εαυτούς μας - θα μπορούσε να είναι σημαντική στην ικανότητά μας να εκφέρουμε ηθικές και πολιτικές κρίσεις και να μας αποτρέψει από τη συνέργεια με το πολιτικό κακό³. Αυτή η συνάντηση την οδήγησε να επικεντρωθεί όλο και περισσότερο στις δραστηριότητες του σκέπτεσθαι και της ικανότητας κρίσεως όπως αυτές σχετίζονται με την πολιτική⁴.

¹ Βλ. Dana R. VILLA, «Introduction: the development of Arendt's political thought», σε Dana R. Villa (εκδοτική επιμέλεια), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σ. 1 - 21 (ειδικότερα σ. 1).

² Όπως σημειώνει η ίδια για τον Eichmann «δεν ήταν βλάκας. Μια καθαρή απερισκεψία-που δεν είναι το ίδιο με την βλακεία- τον ώθησε να γίνει ένας από τους μεγαλύτερους εγκληματίες της περιόδου εκείνης (βλ. Χάνα Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ: έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 223).

³ Βλ. Dana R. VILLA, *όπ.π.*, σ. 16.

Η Άρεντ δεν ασχολήθηκε με τον καθεαυτό πολιτικό λόγο του Καντ, αλλά ερμηνεύει τα μέρη της *Κριτικής της κριτικής δύναμης* ως «πολιτικό». Κατά τις διαλέξεις της στο New School for Social Research το χειμερινό εξάμηνο του 1970 επιλέγει τα κείμενα του Καντ που θεωρεί ότι είναι πιο διεισδυτικά και εμπεριέχουν την πολιτική του φιλοσοφία. Διαφωνεί με την επιλογή των έργων του, που έχουν κάνει άλλοι μελετητές, δηλαδή τις συλλογές *On History* (Περί Ιστορίας) και *Kant's Political Writings*⁵ ότι αφορούν την πολιτική θεωρία του Καντ.

Η Άρεντ βάσισε τη θεωρία της για την πολιτική κρίση στην αισθητική του Kant παρά στην ηθική του φιλοσοφία και χρησιμοποιεί το κεφάλαιο του Κάντ σχετικά με την *Κριτική της καλαισθησίας* για να εξάγει το πολιτικό. Με την πρώτη ματιά αυτό θα μπορούσε να φαίνεται μία προβληματική επιλογή, αφού ο ίδιος ο Kant βάσισε την ηθική και πολιτική του φιλοσοφία στον πρακτικό λόγο και όχι στις αισθητικές μας ικανότητες. Η Άρεντ εντούτοις υποστήριξε ότι η *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* περιλάμβανε την άγραφη πολιτική φιλοσοφία του Kant και ότι το πρώτο μέρος της «η Κριτική της Αισθητικής Κριτικής Δύναμης», ήταν η περισσότερο παραγωγική βάση για να οικοδομηθεί επάνω της μία θεωρία της πολιτικής κρίσης, επειδή ασχολείται με τον κόσμο των παραστάσεων από την οπτική γωνία του κρίνοντος θεατή και έτσι η Άρεντ πήρε ως αφετηρία για τη δική της θεώρηση την ικανότητα της καλαισθησίας, κατανοούμενη ως μία ικανότητα συγκεκριμένων και ενσώματων υποκειμένων⁶.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Βλ. Χάνα Άρεντ *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μετάφραση και επίμετρο: Βασίλης Ρωμανός, Επιμέλεια: Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Νήσος, σειρά : *Αναγνώσεις*, Αθήνα, 2008, σελ. 22.

Η κεντρική ιδέα που η Άρεντ προσπάθησε να αναπτύξει με την βοήθεια του Καντ (χωρίς ο ίδιος ο Καντ να είχε την πρόθεση αυτή) είναι να δείξει την φυσική συνάφεια της κουλτούρας και της πολιτικής. Αν δούμε την καλαισθησία (το γούστο) σαν πολιτική ικανότητα, θα μπορούμε να καταλάβουμε με ποιο τρόπο η κουλτούρα και η πολιτική συγκλίνουν.

Με το έργο της *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, τρόπον τινά, διαμορφώνει την δική της πολιτική φιλοσοφία. Το συγκεκριμένο βιβλίο θα αποτελέσει τον βασικό πυρήνα της εργασίας αυτής. Αποτελείται από το «Υστερόγραφο στο Σκέπτεσθαι», τις διαλέξεις για την πολιτική φιλοσοφία του Καντ (12 συνεδρίες) και «την φαντασία». Ο Beiner, παρατηρεί ότι στο έργο της *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ* φτάνει στην συνεδρία 12 για να αναφέρει την αισθητική θεωρία του Καντ στην οποία στηρίζεται η θεωρία της. Ο ίδιος θεωρεί ότι όλες οι προηγούμενες συνεδρίες έχουν μικρή σχέση με την καντιανή φιλοσοφία, αφορούν την δική της πολιτική θεωρία και αναπτύσσουν θέματα που την ενδιαφέρουν. Έτσι, κατά την άποψή του, η Άρεντ απορρίπτει τον σκληρό πυρήνα της καντιανής φιλοσοφίας που στηρίζεται στην ηθική - για τον Καντ η στάση μας, ως λογικών (ηθικών) όντων είναι το θεμέλιο για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια – αφού η ίδια θεωρεί ότι το σημαντικό είναι η ανθρώπινη δημόσια δραστηριότητα που παράγει ιστορίες με αξιοσημείωτη σημασία, ιστορικές διηγήσεις, που αναδεικνύονται οι δράσεις των πρωταγωνιστών.

⁶ Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, «Arendt's theory of judgment», σε Dana Villa, (εκδοτική επιμέλεια), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Cambridge University Press 2000, σ. 245 - 260 (ειδικά σ. σ. 250).

Το βασικό ζήτημα της παρούσας εργασίας είναι ο τρόπος που προσεγγίζει το πολιτικό η Χάνα Άρεντ, και συγκεκριμένα η ενασχόλησή της με την ικανότητα της κριτικής σκέψης του ανθρώπου και η ανάδειξή της σε σημαντικό παράγοντα ικανότητας του ανθρώπου για συμμετοχή του στην πολιτική ζωή.

Σε αυτό το πλαίσιο θα αναλύσω τα βασικά χαρακτηριστικά και τα κεντρικά επιχειρήματα της θεωρητικής σύλληψης της Άρεντ που αφορούν την κριτική ικανότητα. Έτσι θα φωτιστεί καλύτερα η προσπάθειά της να ανανεώσει το περιεχόμενο της έννοιας της κριτικής ικανότητας.

Ειδικότερα θα ασχοληθώ με την ιδέα της *αναστοχαστικής κρίσης* ή *αναπαραστατικής σκέψης* (*reflective judgment*) που βασίζεται στην ανάλυση του Καντ για την καλαισθησία και την αισθητική κρίση. Επίσης θα αναφερθώ στην έννοια του *διευρυμένου σκέπτεσθαι* ή *διευρυμένης νοημοσύνης* (*enlarged mentality*), της *φαντασίας* και της *κοινής αίσθησης* (*common sense* ή *sensus communis*). Όπου χρειάζεται θα κάνω και μια συνοπτική αναφορά στα στοιχεία της θεωρίας του Καντ που αφορούν την αισθητική κρίση και αναφέρονται στην *Κριτική της Κριτικής δύναμης*, πάνω στα οποία βασίστηκε η Άρεντ για να θεμελιώσει την πολιτική της θεωρία.

Θα παρουσιάσω επίσης τον τρόπο με τον οποίο η Άρεντ προσπαθεί να συνδέσει την κριτική σκέψη με το πολιτικό. Στο πλαίσιο αυτό θα τεθεί το ζήτημα το πώς η κρίση πρέπει να απαλλαγεί όσο το δυνατόν από τις προκαταλήψεις.

Επίσης θα ασχοληθώ με το πώς είδαν οι μελετητές της την θεώρηση της πάνω στο πολιτικό, καθώς και την

διαδρομή που οδήγησε στην διαμόρφωση της πολιτικής της σκέψης .

Ένα άλλο θέμα που θα παρουσιάσω είναι η σχέση εγκυρότητας και αλήθειας, με δεδομένο ότι όπως θα αναπτύξω στο σχετικό τμήμα της εργασίας, η Άρεντ αντιτίθεται στην ιδέα ότι οι γνώμες πρέπει να μετριοούνται με βάση το πρότυπο της αλήθειας.

Κατά την παραπάνω παρουσίαση όπου χρειάζεται αναφέρω και τις σημαντικότερες κριτικές που δέχθηκε η πολιτική θεωρία της Άρεντ.

Από όλα τα παραπάνω στόχος μου είναι, να αναδειχθεί ότι οι αναλύσεις της και οι επιλογές της διευρύνουν και προβάλλουν τον ρόλο του ανθρώπου στην δημόσια σφαίρα και περαιτέρω στη λειτουργία κάθε ανθρώπινης συλλογικότητας, παρέχουν επιχειρήματα για την ελευθερία του ανθρώπου, την σκέψη του και την δράση του για μια πραγμάτωση του ανθρώπινου βίου κυρίως διαμέσου της οδού της αισθητικής φιλοσοφίας και όχι απόλυτα της ηθικής φιλοσοφίας

1.Ικανότητα κρίσεως (*Judgment*)

Η Άρεντ τοποθετεί την ικανότητα κρίσεως στο κέντρο της αναζήτησής της θεωρώντας την ως την σημαντικότερη ικανότητα του ανθρώπου, απαραίτητη για την πολιτική του ζωή. Το να είναι κάποιος πολίτης σε μια δημοκρατία προϋποθέτει να είναι εφοδιασμένος με πολιτική κρίση.

Κρίση είναι η διαδικασία του να αναγνωρίζει κανείς, να συγκρίνει, να διακρίνει και να αξιολογεί ειδικά συγκεκριμένα αντικείμενα, πράξεις, εμπειρίες και γεγονότα με σκοπό να επιβεβαιώσει μια αξία για αυτά.⁷

Ένας σημαντικός μελετητής της Άρεντ, ο Ronald Beiner, υποστηρίζει ότι η Άρεντ έχει δύο θεωρίες για την κρίση⁷. Στα πρώτα γραπτά της, για παράδειγμα στα «Ελευθερία και πολιτική», «Η κρίση της κουλτούρας» και «Αλήθεια και Πολιτική», η Άρεντ έχει εισαγάγει την έννοια της κρίσης για να προσδώσει ευρύτερη θεμελίωση στην σύλληψή της για την πολιτική πράξη την οποία είδε ως μια ποικιλία δρώντων που δρουν από κοινού σε μια δημόσια σφαίρα. Οι άνθρωποι δρουν σαν πολίτες γιατί μπορούν να μπουν στις πιθανές θέσεις των άλλων, μπορούν να μοιραστούν τον κόσμο με τους άλλους μέσω της κρίσης αυτού που τους είναι κοινό, και τα αντικείμενα των κρίσεών τους ως πολιτικά όντα είναι οι λέξεις και τα γεγονότα (words and deeds) που φωτίζουν το χώρο των εμφανίσεων (space of appearances).

Η δεύτερη θεωρία της Άρεντ, κατά τον Ronald Beiner, διατυπώνεται μετά τις διαλέξεις της «Lectures on Kant's Political Philosophy» στα κείμενά της «Thinking and Moral considerations» «Thinking», προσεγγίζει την κρίση διαφορετικά και φιλόδοξα. Εδώ η κρίση παρουσιάζεται σαν το «άνοιγμα» ή η «λύση» ενός αδιεξόδου. Διαβάζοντας το τελικό κεφάλαιο της *Willing* μπορούμε να αναπαραστήσουμε την φύση αυτού του αδιεξόδου. Το κεφάλαιο με τίτλο «Η άβυσσος της Ελευθερίας και του *novus ordo seclorum*» είναι σημαντικό γιατί η Άρεντ ασχολείται με το πρόβλημα της ανθρώπινης ελευθερίας και την σχέση της με την ικανότητα της θέλησης. Ο υπαινιγμός είναι ότι μόνο με την ανάλυση της ικανότητας που

⁷ Βλ. Patrick Hayden, «Arendt and the political power of judgement», σε Patrick Hayden (εκδοτική επιμέλεια), *Hannah Arendt: Key concepts*, Acumen, 2014, σελ. 167-184 (ειδικά σελ. 169).

⁸ Βλ. Ronald Beiner, « Interpretive Essay», σε Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, οπ.π. σελ. 93.

αντιστοιχεί στο «με ευχαριστεί- με δυσαρεστεί» μπορούμε να βρούμε ένα δρόμο για να αποδεχθούμε την ανθρώπινη ελευθερία και την ανεχτούμε σαν όντα που γεννιόμαστε και πεθαίνουμε⁹.

Σε κάθε περίπτωση, είναι αναμφισβήτητο ότι η Άρεντ στήριξε την πολιτική της θεωρία στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* του Καντ και συγκεκριμένα στην κριτική της αισθητικής κρίσης. Στο συγκεκριμένο έργο, ο Καντ, διατύπωσε μια θεωρία για την αισθητική κρίση με την οποία αναζητούσε την διϋποκειμενική εγκυρότητα όσον αφορά την αισθητική κρίση. Αυτό το επεδίωξε, με την βαθύτερη ερμηνεία της τέχνης και των αξιών της, με την απόδειξη ότι η τέχνη έχει στενότερο δεσμό με τις βασικές γνωστικές λειτουργίες του νου. Έτσι έγινε ο πρώτος μοντέρνος φιλόσοφος που έκανε την αισθητική θεωρία αναπόσπαστο τμήμα του φιλοσοφικού του συστήματος. Παρά το πολύπλοκο και δυσνόητο χαρακτήρα της σκέψης του, άνοιξε κανάλια για πραγματικά πολύτιμη μεταγενέστερη εξερεύνηση¹⁰. Συνοπτικά θα λέγαμε ότι η κύρια τάση της καντιανής φιλοσοφίας της τέχνης είναι να θεμελιώσει την αυτονομία του αισθητικού, την ανεξαρτησία του από την επιθυμία, από το ηθικό καθήκον, και από την γνώση- όπως ακριβώς στις προηγούμενες κριτικές ο Καντ είχε αγωνιστεί για να αποδείξει ότι η διάνοια, στην *a priori* δραστηριότητά της, είναι ανεξάρτητη από τις αισθήσεις, και ότι ο ηθικός νόμος είναι ανεξάρτητος από την ωφελιμότητα. Αφού αποδείξει τις διακρίσεις ο Καντ προσβλέπει σε ένα ανώτερο επίπεδο, όπου οι δεσμοί τους μπορούν να αποκατασταθούν. Με

⁹ Βλ. Ronald Beiner, στο ίδιο.

¹⁰ Βλ. Monroe C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών Θεωριών*, μετάφραση: Δημοσθένης Κουρτοβικ Πάυλος Χριστοδουλίδης, εκδόσεις Νεφέλη, σειρά: *Βιβλιοθήκη της Τέχνης*, Αθήνα, 1989, σελ. 200.

αυτή την σύλληψη του Καντ το ωραίο και το καλό συγγενεύουν¹¹.

Ο θεμελιώδης ορισμός του Καντ σχετικά με την κριτική δύναμη είναι ότι ο εξής: «Κριτική δύναμη εν γένει είναι η ικανότητα να σκεπτόμαστε το ειδικό ως περιεχόμενο στο καθολικό. Εάν είναι δεδομένο το καθολικό (ο κανόνας, η αρχή, ο νόμος), τότε η κριτική δύναμη η οποία υπάγει το ειδικό σε εκείνο (ακόμη και όταν ως υπερβατολογική κριτική δύναμη αναφέρει a priori τους όρους, σύμφωνα με τους οποίους και μόνο μπορεί να γίνει υπαγωγή σε εκείνο το καθολικό) είναι κ α θ ο ρ ι σ τ ι κ ή. Εάν όμως είναι δεδομένο μόνο το ειδικό, για το οποίο η κριτική δύναμη πρέπει να βρει το καθολικό, τότε είναι απλώς α ν α σ τ ο χ α σ τ ι κ ή»¹².

Ο Καντ υποστηρίζει ότι η τάξη των «αισθητικών κρίσεων» αντιδιαστέλλεται από την τάξη των «λογικών κρίσεων»: μια λογική κρίση αποδίδει σε ένα αντικείμενο μια παράσταση (*Vorstellung*) ως ιδιότητά του. π.χ. αυτό είναι κόκκινο · μια αισθητική κρίση αποδίδει την παράσταση «στο υποκείμενο, και στο αίσθημά της ηδονής ή πόνου», είναι μια κρίση «που η καθοριστική αρχή της οποίας δεν μπορεί παρά να είναι υ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ή». Οι περισσότερες αισθητικές κρίσεις είναι απλώς καταγραφές ηδονής ή ικανοποίησης αλλά μερικές κρίσεις αναφέρονται στο γούστο το οποίο ορίζεται ως «ικανότητα να κρίνουμε το ωραίο»¹³.

¹¹ Βλ. Monroe C. BEARDSLEY, *Ιστορία των αισθητικών Θεωριών*, μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ Παύλος Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Νεφέλη Βιβλιοθήκη της Τέχνης, Αθήνα 1989, σελ. 214.

¹² Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Κώστας Ανδρουλιδάκης, εκδόσεις Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 2002, *Εισαγωγή*, §III, σελ.84-85.

¹³ Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, τμήμα πρώτο: Αναλυτική της αισθητικής κριτικής δύναμης, §1, *όπ.π.*, σελ. 112.

Σύμφωνα με τον Καντ, το διακριτικό γνώρισμα της καλαισθητικής κρίσης είναι ότι η ικανοποίηση που καταγράφει είναι «ανιδιοτελής» (*uninteressiert*)¹⁴. Ο Καντ επιμένει ότι η καλαισθητική κρίση είναι «απλώς θ ε α σ ι α κ ή (ε τ α σ τ ι κ ή)», δεν είναι γνωστική κρίση, γιατί δεν διατυπώνει ούτε συνδέει έννοιες. Η ικανοποίηση που βγαίνει από το ωραίο «είναι η μόνη ανιδιοτελής και ελεύθερη ικανοποίηση»¹⁵. Αυτό σημαίνει λοιπόν ότι η ικανοποίηση αυτή δεν εξαρτάται από ατομικές ιδιαιτερότητες ή προτιμήσεις (γιατί είναι ανιδιοτελής) και που μ' αυτή την έννοια μπορεί να δώσει χαρά σε όλους ανεξαιρέτως. Για αυτό αποδίδουμε στον καθένα την ίδια κρίση. Αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποιούμε τον απρόσωπο τρόπο ομιλίας και λέμε «Αυτό είναι ωραίο» αντί να λέμε «Αυτό μου προκαλεί μια ανιδιοτελή ικανοποίηση». Η κρίση που αναφέρεται στο ωραίο, επειδή είναι χωρίς έννοιες, δεν μπορεί να αξιώσει την αντικειμενική καθολικότητα μιας λογικής κρίσης, αλλά μπορεί να έχει «υποκειμενική καθολικότητα»¹⁶.

Ο Καντ θεωρεί ότι η διαπροσωπική εγκυρότητα, είναι ένα σημαντικό γνώρισμα των καλαισθητικών κρίσεων και τα ερωτήματα που τίθεται από αυτόν είναι: «Πώς είναι δυνατό να υπάρχουν τέτοιες κρίσεις; πώς μπορούν κρίσεις που βασίζονται σε μια καθαρά υποκειμενική απόλαυση και δεν περιέχουν τις κατηγορίες της διάνοιας να απαιτούν καθολική κατάφαση»; Το αίτημα για καθολικότητα δεν βασίζεται σε εμπειρικές γενικεύσεις για τις ανθρώπινες προτιμήσεις όταν υπάρχει διαφωνία μεταξύ των ανθρώπων για την ομορφιά ενός αντικειμένου, ο καθένας πιστεύει ότι η δική του κρίση είναι ορθή και η

¹⁴ Βλ. στο ίδιο, §2, οπ.π., σελ. 113.

¹⁵ Βλ. στο ίδιο, §5, οπ.π., σελ. 119-120.

¹⁶ Βλ. στο ίδιο, §6, οπ.π., σελ. 121-123.

αντίθετη κρίση είναι εσφαλμένη και από αυτή την άποψη διαφέρει η καλαισθητική κρίση από κρίσεις σχετικές με ευχαρίστηση που προκαλούν τα χρώματα ή οι ήχοι, δηλαδή αισθητηριακές ποιότητες που μπορεί να ποικίλλουν από άτομο σε άτομο. Αλλά δεν έχει νόημα να πούμε «αυτό το αντικείμενο είναι ωραίο για μένα» και να αρκεστούμε σε αυτό¹⁷.

Η Άρεντ βασίστηκε στις παραπάνω διακρίσεις του Καντ και υποστήριξε ότι η κριτική ικανότητα είναι η ικανότητα σκέψης του ειδικού όπως βρίσκεται κάτω από το καθολικό. 1) Αν το καθολικό (ο κανόνας, η αρχή ή ο νόμος) είναι δοσμένο, τότε η κρίση που καθορίζει το ειδικό σε αυτό είναι καθοριστική (determinant) 2) Εάν το ειδικό είναι δοσμένο και αναζητούμε το καθολικό, τότε η κρίση είναι αναστοχαστική (reflective). Για τον Καντ οι καθοριστικές κρίσεις είναι γνωσιακές, ενώ οι αναστοχαστικές είναι μη γνωσιακές. Εδώ η Άρεντ τονίζει ότι η ικανότητα να κρίνεις το ειδικό από το ειδικό (particular *qua* particular) δεν βρίσκεται στην ηθική φιλοσοφία του Καντ. Η κρίση του ειδικού του επιμέρους – «Αυτό είναι όμορφο, αυτό είναι άσχημο, αυτό είναι ορθό, αυτό είναι λάθος» - δεν έχει καμία θέση στην ηθική φιλοσοφία του Καντ. Έτσι, η κριτική ικανότητα δεν είναι πρακτικός λόγος: ο πρακτικός λόγος συλλογίζεται (reasons), και μου λέει τι να πράττω και τι να μην πράττω, διατυπώνει το νόμο και είναι ταυτόσημος με τη βούληση, η δε βούληση εκφέρει εντολές, μιλά μέσω προσταγών. Η κρίση, σε αντίθεση, αναδύεται από μια ενατενιστική ηδονή (contemplative pleasure) ή αδρανή ευαρέσκεια (inactive delight)¹⁸.

¹⁷ Βλ. στο ίδιο, §7, οπ.π., σελ. 122-123.

¹⁸ Βλ. Χάνα Άρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, οπ.π., σελ. 35.

Η αναστοχαστική κρίση θεωρείται σαν την ικανότητα να πηγαίνεις από το ειδικό στο καθολικό χωρίς την διαμεσολάβηση των καθοριστικών εννοιών δοσμένων προηγουμένως. Είναι η αιτιολόγηση για τα επιμέρους στην σχέση τους με το καθολικό παρά η αιτιολόγηση του καθολικού στην σχέση του με το ειδικό. Στην περίπτωση της αισθητικής κρίσης αυτό σημαίνει ότι μπορώ να καταλάβω και να εφαρμόσω το καθολικό αυταπόδεκτο της ομορφιάς μόνο μέσα από την εμπειρία του ειδικού μέρους που το περιέχει. Η παραδειγματική εγκυρότητα που φέρει το ειδικό θεωρεί η Άρεντ ότι είναι η πιο παραγωγική λύση στο πρόβλημα της διαμεσολάβησης ανάμεσα στο ειδικό και το καθολικό. Τα παραδείγματα της ιστορίας, είναι τα «go-cart» των κρίσεων· μας επιτρέπουν να ανακαλύψουμε το καθολικό νόημα ενώ διατηρούν την ιδιαιτερότητά τους¹⁹

Από τον Καντ εισάγεται ο όρος *Gemeingultigkeit* για την ιδιότυπη διαπροσωπική εγκυρότητα (ή «κοινή εγκυρότητα») των κρίσεων που αναφέρονται στο γούστο. Οι καθολικές λογικές κρίσεις έχουν την διαπροσωπική εγκυρότητα για αντικειμενικούς λόγους, γιατί όταν συνδέει κανείς καθολικά τις έννοιες, όπως στην κρίση «όλα τα τριαντάφυλλα έχουν πέταλα» λέει ότι αυτό που ισχύει για όλα τα λογικά άτομα. Οι κρίσεις αυτές μπορούν να ελεγχθούν με την λογική, να συζητηθούν δημόσια, έχουν θεμέλιο σε λόγους και εύκολα κατανοείται η κοινή εγκυρότητά τους. Από την άλλη μεριά, η καλαισθητική κρίση είναι ενική κρίση. Αυτή η ενική κρίση στην καθαρή μορφή της δεν μπορεί να στηριχθεί σε λόγους και δεν υπάγει το επιμέρους σε καμία γενική έννοια «Δεν είναι

¹⁹ Κατά την χαρακτηριστική έκφραση του πρωτοτύπου της έκδοσης Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, εκδοτική επιμέλεια του Ronald Beiner, University of Chicago Press, Chicago, 1992, σελ. 76.

δυνατό να υπάρξει ένας κανόνας, σύμφωνα με τον οποίο να αναγκάζεται κάποιος να αναγνωρίζει κάτι ως ωραίο»²⁰. Όταν διαμορφωθεί η κρίση, αξιώνει να ισχύει για όλο τον κόσμο ²¹. Εδώ τίθεται τον Καντ το ερώτημα: «Πως είναι δυνατή μια κρίση, η οποία με αφετηρία το δικό μας συναίσθημα ηδονής για ένα αντικείμενο και ανεξάρτητα από την έννοιά του, κρίνει την ηδονή τούτη ως ενυπάρχουσα a priori, στην παράσταση του ίδιου αντικειμένου σε κάθε άλλο υποκείμενο, δηλαδή χωρίς να χρειάζεται να αναμένει τη συμφωνία των άλλων; ότι αυτή η ηδονή συνοδεύει την παράσταση του ίδιου αντικειμένου σε κάθε άλλο υποκείμενο;»²²

Αναφερόμενος στο αίσθημα της ηδονής, ο Καντ παρατηρεί ότι «η ηδονή για το ωραίο είναι του απλού αναστοχασμού» και ότι «χωρίς να έχει οποιονδήποτε σκοπό ή αρχή ως κανόνα, η ηδονή αυτή συνοδεύει την κοινή πρόσληψη ενός αντικειμένου μέσω της φαντασίας, ως ικανότητας της εποπτείας, σε σχέση με τη διάνοια, ως ικανότητα των εννοιών, δια μέσου μιας διαδικασίας της κριτικής δύναμης, την οποία οφείλει να εκτελέσει χάριν και της κοινότερης εμπειρίας, με τη διαφορά ότι εδώ πρόκειται για μια εμπειρική αντικειμενική έννοια ενώ εκεί (στην αισθητική αποτίμηση) αναγκάζεται απλώς να αντιληφθεί την καταλληλότητα της παράστασης για την αρμονική (υποκειμενικώς σκόπιμη) ενασχόληση των δύο γνωστικών ικανοτήτων μέσα στην ελευθερία τους, δηλαδή να αισθανθεί την παραστατική κατάσταση με ηδονή».

²⁰ Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, τμήμα πρώτο: Αναλυτική της αισθητικής κριτικής δύναμης, §8, *οπ.π.*, σελ. 124-127.

²¹ Βλ. στο ίδιο, §9, *οπ.π.*, σελ. 128-131.

²² Βλ. στο ίδιο, §36, *οπ.π.*, σελ. 217.

Επιπλέον, κατά τον Καντ, «η ηδονή τούτη είναι ανάγκη να στηρίζεται στους ίδιους όρους για τον καθένα, διότι αποτελούν υποκειμενικούς όρους της δυνατότητας μιας γνώσης εν γένει, η δε αναλογία των γνωστικών εκείνων ικανοτήτων που απαιτείται για την καλαισθησία, είναι αναγκαία και για τον κοινό και υγιή νου, τον οποίο δικαιούμαστε να προϋποθέτουμε στον καθένα. Ακριβώς για τούτο δικαιούται επίσης ο κρίνων με καλαισθησία (αρκεί μόνο να μην πλανάται κατά τη συνείδησή του αυτή, ώστε να μην εκλαμβάνει την ύλη ως μορφή και το θέλγητρο ως ομορφιά) να αξιώνει την υποκειμενική σκοπιμότητα, δηλαδή την αρέσκειά του για το αντικείμενο, από τον καθένα και να θεωρεί το συναίσθημά του ως καθολικώς μεταδοτό και μάλιστα χωρίς μεσολάβηση των εννοιών»²³.

Ο Καντ ερευνά αν μπορούμε να θεωρήσουμε την καλαισθησία ως ένα είδος κοινής αίσθησης. Όπως παρατηρεί: «όταν προσέχουμε όχι τόσο τον αναστοχασμό όσο το αποτέλεσμα της κριτικής δύναμης της δίνουμε συχνά το όνομα μιας αίσθησης και κάνουμε λόγο για μια αίσθηση της αλήθειας, για μια αίσθηση της αξιοπρέπειας, της δικαιοσύνης κ.οκ. μολονότι γνωρίζουμε, ή τουλάχιστον οφείλουμε ευλόγως να γνωρίζουμε, ότι δεν πρόκειται για μιαν αίσθηση, στην οποία οι έννοιες αυτές μπορούν να έχουν την έδρα τους, ούτε βεβαίως ότι έχει την ελάχιστη ικανότητα να εκφράζει καθολικούς κανόνες, αλλά ότι ουδέποτε θα μπορούσαμε να συλλάβουμε με τη σκέψη μας μια παράσταση της αλήθειας, της ευπρέπειας, της ομορφιάς ή της δικαιοσύνης, αν δεν είχαμε τη δυνατότητα να υψωθούμε πάνω από τις αισθήσεις προς υψηλότερες γνωστικές ικανότητες. Για τούτο, ο κοινός άνθρωπος

²³ Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, τμήμα πρώτο: Αναλυτική της αισθητικής κριτικής δύναμης, § 39, όπ.π, σελ. 221, 222.

ι ν ο ς ν ο υ ς, που όταν είναι απλώς υγιής (ακόμη ακαλλιέργητος) θεωρείται ως το ελάχιστο που μπορούμε να προσδοκούμε ποτέ από όποιον προβάλλει την αξίωση για τον τίτλο του ανθρώπου, έχει την αμφίβολη τιμή να αποκαλείται με το όνομα της κοινής αίσθησης (sensus communis) με τέτοιο μάλιστα τρόπο, ώστε με τη λέξη κοινός, ... να εννοείται το vulgare [σύνηθες], εκείνο το οποίο συναντά κανείς παντού και δεν συνιστά απολύτως κανένα επίτευγμα ή προσόν να το κατέχει κανείς»²⁴.

Ο Καντ παρατηρεί όμως ότι με τον όρο sensus communis πρέπει να εννοήσουμε την Ιδέα μιας κ ο ι ν ή ς αίσθησης, δηλαδή μιας ικανότητας κρίσης, η οποία κατά τον αναστοχασμό της λαμβάνει υπ' όψιν νοερώς (a priori) τον παραστατικό τρόπο καθενός άλλου, ώστε να συγκρατεί, τρόπον τινά, την κρίση της από τον συνολικό ανθρώπινο Λόγο και έτσι να αποφεύγει την ψευδαίσθηση, η οποία θα είχε δυσμενή επίδραση στην κρίση λόγω υποκειμενικών ιδιωτικών όρων που θα μπορούσαν εύκολα να θεωρηθούν ως αντικειμενικοί». Αυτό, συνεχίζει ο Καντ, «συμβαίνει με το να συγκρίνουμε τις κρίσεις μας όχι τόσο με τις πραγματικές, όσο με τις απλώς δυνατές κρίσεις των άλλων και με το να λαβαίνουμε τη θέση καθενός άλλου, εφόσον κάνουμε απλώς αφαίρεση από τους περιορισμούς που συναρτώνται τυχαίως με την δική μας αποτίμηση, πράγμα πάλι που επέρχεται με το να απορρίπτουμε, όσο είναι δυνατόν από την παραστατική μας κατάσταση ότι είναι ύλη, δηλαδή αίσθηση, και με το να προσέχομε απλώς τις μορφικές ιδιαιτερότητες της παράστασης ή της κατάστασης των παραστάσεών μας»²⁵.

²⁴ Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, τμήμα πρώτο: Αναλυτική της αισθητικής κριτικής δύναμης, § 40, όπ.π., σελ. 222.

²⁵ Βλ. στο ίδιο, σ. 223.

Στη συνέχεια ο Καντ αναφέρεται σε τρεις «γνώμονες του κοινού ανθρώπινου νου», οι οποίοι αν και δεν είναι μέρη της καλαισθητικής κριτικής, «μπορούν όμως να συμβάλουν στη διασάφηση των αρχών της». Αυτοί είναι: «1) να σκεπτόμαστε εμείς οι ίδιοι 2) να σκεπτόμαστε στη θέση καθενός άλλου 3) να σκεπτόμαστε πάντοτε σε συμφωνία με τον εαυτό μας. Ο πρώτος είναι ο γνώμονας του ε λ ε ύ θ ε ρ ο υ από π ρ ο κ α τ α λ ή ψ ε ι ς , ο δεύτερος του διευρυμένου και ο τρίτος του συνεπούς τρόπου του σκέπτεσθαι». Σχετικά με τον πρώτο αυτός είναι «ο γνώμονας ενός ουδέποτε παθητικού ύ Λόγου»²⁶. Ο δεύτερος γνώμονας του τρόπου του σκέπτεσθαι, σημειώνει ο Καντ, δεν αφορά την ικανότητα της γνώσης κάποιου «αλλά για τον τρόπο του σκέπτεσθαι και το πώς να κάνουμε σκόπιμη χρήση του, έναν τρόπο, που όσο μικρή και αν είναι η έκταση και ο βαθμός, όπου φθάνουν τα φυσικά χαρίσματα του ανθρώπου, δείχνει εν τούτοις έναν άνθρωπο με διευρυμένο τρόπο του σκέπτεσθαι, όταν μπορεί να αποστεί από τους υποκειμενικούς ιδιωτικούς όρους της κρίσης, ανάμεσα στους οποίους τόσοι άλλοι παραμένουν σαν περιχαρακωμένοι, και στοχάζεται από μια καθολική σκοπιά (την οποία μπορεί να καθορίσει μόνο με το να μετατεθεί στη σκοπιά των άλλων) για την δική του κρίση»²⁷. Τέλος, ο τρίτος γνώμονας, δηλαδή εκείνος «του σ υ ν ε π ο ύ ς τρόπου του σκέπτεσθαι», είναι, όπως λέει ο Καντ, «ο δυσχερέστερος να επιτύχει κανείς, μπορεί δε να επιτευχθεί μόνο με τον συνδυασμό των δύο πρώτων και ύστερα από συχνή τήρησή τους που έχει καταστεί πλέον δεξιότητα». Συμπερασματικά ο Καντ καταλήγει ότι: «ο πρώτος από τους γνώμονες εκείνους

²⁶ Βλ. στο ίδιο, σ. 224.

²⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 225.

είναι ο γνώμονας της διάνοιας, ο δεύτερος της κριτικής δύναμης, ο τρίτος του Λόγου»²⁸.

Από τα παραπάνω ο Καντ καταλήγει σε ένα σημαντικό συμπέρασμα: «η καλαισθησία μπορεί να αποκληθεί με περισσότερο δίκαιο *sensus communis* παρά ο κοινός νους, και ότι η αισθητική κριτική δύναμη μάλλον παρά η νοητική μπορεί να φέρει το όνομα μια κοινής αίσθησης, εάν βεβαίως θέλομε να χρησιμοποιήσομε τη λέξη αίσθηση για μια ενέργεια του απλού αναστοχασμού επί του πνεύματος, διότι τότε με τη λέξη αίσθηση εννοούμε το συναίσθημα της ηδονής. Θα μπορούσαμε μάλιστα να ορίσομε την καλαισθησία μέσω της ικανότητας κρίσεως εκείνου, το οποίο καθιστά το συναίσθημά μας για μια δεδομένη παράσταση χωρίς μεσολάβηση μιας έννοιας *καθολικώς μετὰ τὸ*»²⁹.

Η Άρεντ στηρίχθηκε για να κτίσει την δική της θεωρία σχετικά με την κριτική ικανότητα στην παραπάνω ανάλυση του Καντ. Συγκεκριμένα χρησιμοποίησε τα παρακάτω: 1. Την διάκριση μεταξύ καθοριστικών κρίσεων (*determinative judgement*) και αναστοχαστικών κρίσεων (*reflective judgement*) 2. Ότι η κριτική ικανότητα συνεπάγεται την δημιουργία ενός διευρυμένου σκέπτεσθαι ή διευρυμένης νοημοσύνης (*enlarged mentality*) που εμπλέκει τις παγκόσμιες οπτικές των άλλων 3. Η διαδικασία της κριτικής σκέψης και τα συμπεράσματα της κρίσης πρέπει να ενταχθούν μέσα σε ένα κοινή αίσθηση *sensus communis* (*community sense*).

Παρατηρείται ότι ο λόγος της δυσκολίας για να εννοιολογηθεί η ικανότητα κρίσης έγκειται ενδεχομένως στο γεγονός ότι η κρίση, ειδικά η ηθική και πολιτική

²⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 225.

²⁹ Βλ. στο ίδιο.

κρίση, είναι συνδεδεμένη στενά με τη σφαίρα της δράσης και έτσι επιδεικνύει όλα τα προβλήματα της διαμεσολαβητικής θεωρίας (ή τον εσώτερο αναστοχασμό που συνοδεύει την κρίση) και πρακτικής. Η Άρεντ φαίνεται να θέλει να συμπεριλάβει δύο μοντέλα κριτικών ικανοτήτων, την κριτική ικανότητα του δράοντα (actor)– που κρίνει προκειμένου να δράσει - και του θεατή (spectator)– που κρίνει προκειμένου να επιλέξει νοήματα από το παρελθόν ³⁰. Η ικανότητα προς κρίση είναι μια ειδική πολιτική ικανότητα, αφού στηρίζει τα άτομα να προσανατολίζονται στην δημόσια σφαίρα, να τοποθετούν τους εαυτούς τους στην δημόσια σφαίρα, να κατανοούν τις σχέσεις που επικρατούν στο περιβάλλον, να εναρμονίζονται με αυτό, να καθορίζουν πώς να σταθούν σε σχέση με τους γύρω τους και να κρίνουν τα φαινόμενα που βρίσκονται κρυμμένα μέσα στην δημόσια σφαίρα από μια οπτική σκοπιά σχετικά αποστασιοποιημένη και αμερόληπτη. Ο Κάντ, σύμφωνα με την Άρεντ, έχει απομακρύνει την προκατάληψη του ότι, οι κρίσεις του γούστου (judgements of taste) βρίσκονται όλες έξω από την πολιτική επικράτεια και ότι αφορούν μόνο αισθητικά θέματα. Πιστεύει ότι, συνδέοντας το γούστο με τον πλατύτερο τρόπο σκέψης, τον οποίο ο Κάντ ονόμαζε διευρυμένο τρόπο του σκέπτεσθαι (enlarged mentality), ήταν ανοικτός σε μια επαναξιολόγηση της κρίσης, σαν μιας διακριτής πολιτικής ικανότητας σαν την ικανότητα να σκεφτόμαστε μπαίνοντας στην θέση του κάθε άλλου. Μόνο στην τρίτη *Κριτική* του Καντ βρίσκουμε την σύλληψη της κριτικής ικανότητας σαν την ικανότητα να ασχοληθεί κανείς με τα επιμέρους ειδικά στην

³⁰ Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, «Arendt's theory of judgment», σε Dana Villa, (εκδοτική επιμέλεια), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σ. 245 - 260 (ειδικά σ. 245,246).

ιδιαιτερότητά τους δηλαδή, χωρίς να χρειάζεται να τα εντάξει κάτω από μια εκ των προτέρων καθολικότητα, αλλά αναζητώντας το καθολικό μέσα από το ειδικό ³¹.

2. Ειδικότερα: η διαδικασία αναστοχαστικής κρίσης, φαντασία και κοινοποιησιμότητα

Η διεργασία του αναστοχασμού είναι η πραγματική δραστηριότητα της αποτίμησης κάποιου πράγματος³². Όταν σε ένα έργο τέχνης ή σε ένα τοπίο στην φύση, πρέπει να αποφανθεί κάποιος σε ποιο καθολικό πρότυπο ή κανόνα ανάγεται: για παράδειγμα, στο πρότυπο της ομορφιάς. Επειδή, όμως, δεν υπάρχουν αντικειμενικοί κανόνες ομορφιάς ή πρότυπα γούστου που να μπορούν να δοθούν εκ των προτέρων για το κάθε ειδικό αντικείμενο, (το τάδε έργο τέχνης, το συγκεκριμένο λουλούδι, το τάδε τοπίο), οι αισθητικές κρίσεις πρέπει οι ίδιες να αποτελούν την καθολική εγκυρότητα και δεν την προϋποθέτουν. Τα θέματα καλαισθησίας είναι υποκειμενικά και το αίσθημα του «με ευαρεστεί ή με δυσαρεστεί» είναι παρόν στον δέκτη, και δεν διαμεσολαβείται από καμία σκέψη ή αναστοχασμό³³. Το υποκειμενικό ζήτημα της καλαισθησίας δεν είναι ακόμα κρίση. Τα θέματα του γούστου είναι αυστηρά ιδιωτικά, θέματα καθαρά υποκειμενικής προτίμησης, ενώ οι κρίσεις αναδύονται σαν γενικεύσεις που μπορούν να κοινοποιηθούν στους άλλους³⁴.

Η καθεαυτό αισθητική κρίση αναδύεται από μία διαδικασία αναστοχασμού η οποία διαμεσολαβεί την

³¹ Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, *οπ.π.*, σελ . 250.

³² Βλ. Χάνα Άρεντ Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ , *οπ. π.* σελ 131.

³³ Βλ. Χάνα Άρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ, οπ.π.*, σελ. 127.

³⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 123.

ευχάριστη ή την δυσάρεστη αντίληψη με την βοήθεια της φαντασίας και της κοινής αίσθησης (common sense)³⁵.

Η Άρεντ ακολουθώντας τον Καντ αναφέρεται στις δύο νοητικές διεργασίες που υπάρχουν στη διαδικασία της κρίσης. Με την πρώτη, τη διεργασία της φαντασίας, κάποιος κρίνει αντικείμενα τα οποία δεν είναι παρόντα, έχουν απομακρυνθεί από την άμεση αισθητηριακή του αντίληψη. Έτσι, όταν γίνεται η αναπαράσταση «φράζονται» κατά μια έννοια οι αισθήσεις που δίνουν τα αντικείμενα με την αντικειμενικότητά τους. Η αίσθηση της γεύσης και της όσφρησης είναι εσωτερικές αισθήσεις και μέσω αυτών αισθάνεται κάποιος τον εαυτό του. Η φαντασία παρουσιάζει το αντικείμενο για την δεύτερη διεργασία, τη «διεργασία του αναστοχασμού» και όταν αναστοχαζόμαστε το αντικείμενο, τότε το κρίνουμε κιόλας. Έτσι, η κριτική της κριτικής δύναμης πηγάζει από την Κριτική της καλαισθησίας³⁶. Ο κρίνων, ως θεατής, βρίσκεται στην θέση να βλέπει με τα μάτια του νου του «το όλον» το οποίο δίνει νόημα στα ιδιαίτερα μέρη. Συμπιέζει την πολλαπλότητα (Mannigfaltigkeit/manifold) των δεδομένων των αισθήσεων του κρινόμενου αντικειμένου και κερδίζει έτσι την αμεροληψία γιατί ως δρών θα γνώριζε μόνο το ρόλο του και όχι το σύνολο, το όλον.

Με άλλα λόγια, στη διαδικασία αυτή, η φαντασία λειτουργεί φέρνοντας πάλι στο νου κάποιου, αυτό που απουσιάζει και είναι η ικανότητα της αναπαράστασης και της σύνθεσης που γεφυρώνει το κενό μεταξύ του γενικού και του ειδικού. Ανακαλώντας το ειδικό αντικείμενο (ευχάριστο ή δυσάρεστο) βρισκόμαστε σε απόσταση από

³⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 128.

³⁶ Βλ. Χάνα Άρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μετάφραση και επίμετρο: Βασίλης Ρωμανός, Επιμέλεια: Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Νήσος, σειρά: *Αναγνώσεις*, Αθήνα, 2008, σελ. 131.

αυτό, με αμεροληψία και αντικειμενικότητα, την οποία χρειαζόμαστε για να το αποτιμήσουμε. Τέτοιες αναστοχαστικές κρίσεις μας επιτρέπουν να ανερχόμαστε από το ειδικό στο καθολικό ή να βρίσκουμε το καθολικό μόνο μέσα από το ειδικό, χωρίς να χάνεται η ιδιαιτερότητα αυτού που έχει εκτιμηθεί. Η αμεροληψία αναδύεται χωρίς να καταστρέφεται η διαφορά και η ιδιαιτερότητα. Ένα συγκεκριμένο λουλούδι που κρίνεται σαν όμορφο αποτελεί παράδειγμα της ομορφιάς, αλλά η ομορφιά από μόνη της δεν υπάρχει ούτε είναι δεδομένη. Πολλά διαφορετικά λουλούδια επίσης, μπορούν να αποτελέσουν παραδείγματα της ομορφιάς. Το συγκεκριμένο λουλούδι παραμένει στον πυρήνα της κάθε αναστοχαστικής κρίσης και αποτελεί ένα παράδειγμα, το οποίο είναι μια περίπτωση που δεν εξαντλεί το απύθμενο βάθος του καθολικού το οποίο αποτελεί παράδειγμα. Σύμφωνα με τον Καντ η μεγάλη και η μόνη ωφέλεια των παραδειγμάτων είναι ότι οξύνουν την κριτική ικανότητα³⁷. Έτσι χαρακτηριστικά η Άρεντ αναφερόμενη στην καντιανή *Κριτική του καθαρού λόγου* θεωρεί τα παραδείγματα ως «τα go-cart της κριτικής ικανότητας»³⁸.

Οι αναστοχαστικές κρίσεις περιέχουν δηλαδή μια παραδειγματική εγκυρότητα (exemplary validity). Η δύναμή τους προέρχεται από το γεγονός ότι είναι παραδείγματα του ορθού ή του λάθους, του ωραίου ή του άσχημου, του σημαντικού ή του ασήμαντου, μέσα στην ειδικότητά τους η οποία έχει γενικό νόημα για άλλους ενώ διατηρούν την μοναδικότητά τους.

³⁷ Βλ. Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Β 173, μετάφραση Αναστασίου Γιανναρά, τόμος β, Έκδόσεις Παπαζήση, 1979, σελ. 153.

³⁸ Κατά την χαρακτηριστική έκφραση του πρωτοτύπου της έκδοσης Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, εκδοτική επιμέλεια του Ronald Beiner, University of Chicago Press, Chicago, 1992, σελ. 76.

Για παράδειγμα, όπως λέει η Άρεντ, η έννοια αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή ως «πλατωνική» ιδέα ή ως Καντιανό Schema. Έτσι, κάποιος έχει μπροστά στο νου του ένα *σχηματικό ή μορφικό τραπέζι* πάνω στο οποίο θα πρέπει με κάποιο τρόπο να προσαρμόζεται κάθε τραπέζι. Αντίστροφα, μπορεί ακόμη κάποιος να ξεκινά από τα πολλά τραπέζια που είδε στην ζωή του και αφαιρώντας τους όλες τις δευτερεύουσες ιδιότητες αυτό που μένει, είναι ένα τραπέζι που περιέχει στην γενικότητά του, όλες τις ελάχιστες ιδιότητες που είναι κοινές σε όλα τα τραπέζια: το *αφηρημένο τραπέζι*. Τέλος, υπάρχει και μια άλλη δυνατότητα που σχετίζεται με τις κρίσεις που δεν αποτελούν γνώση: κάποιος μπορεί να σκεφτεί ή να του τύχει να σκοντάψει σε κάποιο τραπέζι που το θεωρεί ως το καλύτερο δυνατό τραπέζι και έτσι να το εκλάβει σαν παράδειγμα για το πώς θα έπρεπε στην πραγματικότητα να είναι όλα τα τραπέζια: το *παραδειγματικό τραπέζι*.

Η Άρεντ σημειώνει ότι η λέξη *example* προέρχεται από το λατινικό *eximere* που σημαίνει «ξεχωρίζω κάτι το ιδιαίτερο». Αυτό το *exemplar* (υπόδειγμα), τονίζει η Άρεντ, είναι και παραμένει κάτι το ιδιαίτερο το οποίο μέσα στην ιδιαιτερότητά του αποκαλύπτει την γενικότητα που διαφορετικά δεν θα μπορούσε να οριστεί. Και προσθέτει: Η ανδρεία είναι σαν τον Αχιλλέα κλπ³⁹.

3.Ειδικότερα: διευρυμένο σκέπτεσθαι (enlarged mentality)

Σχετικά με την κοινή αίσθηση είναι μια διαδικασία του να αισθανόμαστε όλοι μαζί με τους άλλους. Για τον Καντ (και την Άρεντ), η διαδικασία της φαντασίας μας βάζει σε ζώσα

³⁹ Βλ. Χάνα Άρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, ο.π., σελ.146-147.

επικοινωνία με τους άλλους. Όπως υποστηρίζει και η Άρεντ όταν μοιραζόμαστε τις κρίσεις μας, τις εκθέτουμε στις γνώμες των άλλων και τις δοκιμάζουμε ενάντια στις δικές τους κρίσεις. Η κοινοποιησιμότητα και η φαντασία επιτρέπουν στις αναστοχαστικές κρίσεις να έχουν ένα διαλογικό χαρακτήρα ακόμα και μέσω υποθετικής παρά πραγματικής ανταλλαγής γνώμων με άλλους. Έτσι αυτή η διαδικασία του να βάζεις προοπτικά τον εαυτό σου στην θέση του άλλου είναι αυτό που Καντ και Άρεντ ονομάζουν «διευρυμένο σκέπτεσθαι» Όταν το διευρυμένο σκέπτεσθαι αναζητά αντιπροσωπευτικότητα και αμεροληψία, ενθαρρύνει μια γενική θέση από κριτικά αναδομημένες ειδικές θέσεις των ποικίλων φορέων, βλέποντας τον κόσμο από την σκοπιά τους και σύμφωνα με τα πιστεύω τους και τις κρίσεις τους.

Οι αναστοχαστικές κρίσεις μπορούν να αποκτήσουν αμεροληψία με το να μπαίνει κανείς στην πλευρά θέασης των άλλων οι οποίοι πιθανώς ή να συναινέσουν σε αυτές ή να τις απορρίψουν. Αυτό σημαίνει ότι η διαδικασία δημιουργίας του ειδικού σε σχέση προς το καθολικό είναι ταυτόχρονα μια διεργασία από το υποκειμενικό (γούστο) στο διϋποκειμενικό (κρίση): « δεν μιλάμε πια για την καλαισθησία αλλά για την κρίση, διότι παρόλο που κανείς επηρεάζεται σε ένα ζήτημα καλαισθησίας, τώρα έχει εγκαθιδρύσει μέσω της αναπαράστασης, την κατάλληλη απόσταση, τη μακρότητα, τη μη εμπλοκή ή το μη διαφέρον που απαιτείται για την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία, για την αποτίμηση ενός πράγματος στην πραγματική του αξία. Αποσπώντας το αντικείμενο, εγκαθιδρύουμε τις συνθήκες για την αμεροληψία»⁴⁰.

⁴⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 128-129.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως οι αναστοχαστικές κρίσεις ίσως δεν μπορούν να διευθετήσουν θέματα και διεκδικήσεις για το τι είναι όμορφο ή άσχημο σωστό ή σημαντικό καθώς αυτό μπορεί να αμφισβητηθεί, διαθέτουν όμως μια διϋποκειμενική εγκυρότητα που μπορεί να λειτουργήσει σαν «go-cart» για την αναδημιουργία και την επαναξιολόγηση σε ένα κοινό κόσμο εμπνεόμενο από την πολλαπλότητα.

Βασικός παράγοντας για την κριτική ικανότητα είναι η κοινοποιησιμότητα και η απόφαση μας αν η κρίση μας είναι επικοινωνήσιμη, αν ταιριάζει δηλαδή με την κοινή αίσθηση (*sensus communis*) των άλλων. Ο όρος σημαίνει την αίσθηση, όχι την κοινή αίσθηση που θα έχει ο καθένας μας, αλλά την ειδική εκείνη αίσθηση που μας κάνει να ταιριάζουμε μέσα στην ανθρώπινη κοινότητα. Χωρίς επικοινωνία και λόγο δεν μπορούμε να φτιάξουμε μια κοινότητα ούτε να ενταχθούμε σε αυτή. Η Άρεντ τονίζει ότι η έμφαση στην επικοινωνησιμότητα των κρίσεων της καλαισθησίας και την συνδυετική ιδέα μιας διευρυμένης νοημοσύνης (*enlarged mentality*) συνδέεται με την ιδέα του Καντ για το ενωμένο ανθρώπινο είδος και την αιώνια Ειρήνη.

Αυτή η γενική σκοπιά που η Άρεντ ονομάζει και αμεροληψία, είναι μια σκοπιά με την οποία εξετάζει κανείς, παρατηρεί, διαμορφώνει κρίσεις και αναστοχάζεται πάνω στα ανθρώπινα πράγματα με την βοήθεια της φαντασίας. Είναι ένας στοχασμός ατομικός που όμως εξετάζει και αυτό που βρίσκεται στο νου των άλλων και δεν το αποδέχεται παθητικά, διότι μπορεί η θέση των άλλων να περιλαμβάνει προκαταλήψεις. Η διευρυμένη σκέψη είναι το αποτέλεσμα μιας αφαίρεσης από περιορισμούς που συναρτώνται τυχαία στην κρίση μας,

μιας περιφρόνησης των υποκειμενικών της ιδιωτικών συνθηκών οι οποίες περιορίζουν τόσους άλλους ανθρώπους. Δηλαδή της αγνόησης του προσωπικού συμφέροντος. Επίσης η Άρεντ θέτει το ερώτημα μήπως αυτή η σκοπιά είναι αυτή του θεατή. Και συνεχίζει: η κρίση του θεατή είναι αισθητική (έννοιες του υψηλού του ωραίου) που σε περιόδους πολέμου και σκοτεινούς καιρούς (dark times) εξασκείται και αφυπνίζεται. Το θέαμα μπρος στο θεατή- που παίζεται, τρόπον τινά χάριν της κρίσης του- είναι η ιστορία ως όλον και ο πραγματικός ήρωας αυτού του θεάματος είναι «το όλον μιας σειράς γενεών που οδεύει προς το άπειρο». Αυτή η διαδικασία δεν έχει τέλος, ο «προορισμός το ανθρώπινου γένους... είναι η ατέρμονη πρόοδος»⁴¹.

4. Από την προκατάληψη προς την κρίση

Η Άρεντ στο έργο της «Introduction into Politics» αναλύει την σχέση ανάμεσα στην πολιτική και την προκατάληψη. Ασχολείται με τις προκαταλήψεις εναντίον της πολιτικής και με τον πολιτικό χαρακτήρα της προκατάληψης. Για τις προκαταλήψεις εναντίον της πολιτικής λέει ότι καθρεπτίζουν την κατάσταση που επικρατεί σήμερα, όπως ότι η πολιτική διαβρώνει όποιον την αγγίζει, τα κοινά συμφέροντα επισκιάζονται από το στενό συμφέρον των πλουσίων και δυνατών, το να εξασκείς δημοκρατική εκπροσώπηση είναι μάταιο κλπ⁴². Όσον αφορά τον πολιτικό χαρακτήρα της προκατάληψης υποστηρίζει τα παρακάτω: οι προκαταλήψεις είναι οι

⁴¹ Βλ. Χάνα Άρεντ *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, εκδόσεις Νήσος αναγνώσεις 4, μετάφραση και επίμετρο Βασίλης Ρωμανός, Επιμέλεια Γιώργος Σαγκριώτης, σελ. 113.

⁴² Hannah Arendt *The promise of Politics* εκδοτική επιμέλεια Jerome Kohn, Schocken books, New York, 2005, σελ. 96.

προϋπάρχουσες κοινές γνώμες και τα πιστεύω. Η ικανότητά μας να λειτουργούμε πολιτικά εξαρτάται από κοινόχρηστες συνηθισμένες προκαταλήψεις τις οποίες μπορούμε να τις ανταλλάσσουμε χωρίς να τις επεξεργαζόμαστε και να τις επιβεβαιώνουμε. Η συμβατική πολιτική ζωή στηρίζεται σε προκαταλήψεις οι οποίες κυκλοφορούν σαν κοινό νόμισμα. Από την μια, μπορούμε να πούμε ότι οι κοινές αντιλήψεις (προκαταλήψεις) μπορούν όμως να κάνουν εύκολη την κοινή ζωή μας με τους άλλους, αλλά μπορούν και να γεννήσουν απάθεια που μας αποθαρρύνει να οργανώσουμε τους εαυτούς μας μέσα στην πολιτική.

Η ύπαρξη των προκαταλήψεων είναι αναπόφευκτη καθώς γεννιόμαστε σε μια προ-υπάρχουσα κοινωνία και κουλτούρα. Οι προκαταλήψεις διαφέρουν από τις κρίσεις στο ότι η συναίνεση για τις προκαταλήψεις είναι έτοιμη ή κατασκευασμένη, αφού είναι ευρέως διαδεδομένες γνώμες που φαντάζουν αυταπόδεικτες, ενώ για τις κρίσεις πρέπει να αναζητηθεί ενεργά, η συναίνεση των άλλων με την χρήση της πειθούς και της αιτιολόγησης. Ενώ η κρίση βασίζεται στην τωρινή εμπειρία, η προκατάληψη προέρχεται από την συσσώρευση του παρελθόντος.

Οι κρίσεις αναδύονται από την κριτική εξέταση του παρόντος, ενώ οι προκαταλήψεις από την συνηθισμένη επανάληψη του παρελθόντος. Παρόλα αυτά, οι κρίσεις φυσιολογικά μπορούν να περιέχονται σε προκαταλήψεις και οι προκαταλήψεις μπορεί να κάνουν πρόγνωση των κρίσεων⁴³. Οι κρίσεις μπορεί να σχηματίζονται στην βάση όσων οι προκαταλήψεις επιτρέπουν στο παρόν. Επειδή κάθε κατάσταση μας παρουσιάζεται με κάποιο νέο και αναπάντεχο τρόπο για τον οποίο δεν είμαστε ηθικά και

⁴³ Hannah Arendt *The promise of Politics* εκδοτική επιμέλεια Jerome Kohn, Schocken books, New York, 2005, σελ. 100-101.

πολιτικά προετοιμασμένοι, συχνά στηριζόμαστε στις προκαταλήψεις, έως ότου κρίνουμε την εμπειρία που αντιμετωπίζουμε.

Η προκατάληψη μπορεί, αν είμαστε προσκολλημένοι σε αυτήν, να μην μας αφήσει να κάνουμε έγκυρες κρίσεις και έπειτα να μας αποθαρρύνει εντελώς. Η προκατάληψη όπως λέει η Άρεντ είναι μια προ-κρίση που είναι πρόχειρη, προσωρινή⁴⁴. Είναι υποθετικές στέκονται πίσω από τις κρίσεις σαν κατακάθι και χρειάζονται να φωτιστούν κριτικά από κρίσεις όταν τα υπάρχοντα πρότυπα, οι νόμοι και οι νόρμες δεν είναι αρκετοί ή εφαρμόσιμοι στο εναλλασσόμενο τοπίο της σφαίρας των ανθρωπίνων συμβάντων. Αυτό συμβαίνει σε περιπτώσεις ηθικής και πολιτικής κρίσης, όταν το ασυνήθιστο παρουσιάζεται και τα υπάρχοντα πρότυπα καταρρέουν και σιωπούν. Σε τέτοιες στιγμές «όταν αντιμετωπίζουμε κάτι που δεν έχουμε ξαναδεί και για το οποίο δεν υπάρχουν κριτήρια στην διάθεσή μας» η ικανότητα της κρίσης ως αυτόνομη ικανότητα να διακρίνουμε το σωστό από το λάθος όταν απουσιάζει μία αξιόπιστη προ-κρίση, παραμένει η μεγαλύτερη ελπίδα για την διάσωση του πολιτικού.

Η Jennifer Nedelsky υποστηρίζει ότι η θεωρία της Άρεντ είναι σχεσιακή (relational). Η κρίση απαιτεί να λαμβάνουμε υπ' όψιν τις απόψεις των άλλων για να σχηματίσουμε την δική μας κρίση. Είναι μια γνωσιακή ικανότητα που είναι δυνατή σε κοινωνικό πεδίο. Για την Άρεντ να εξασκείς την κρίση σου σημαίνει να την εξασκείς αυτόνομα. Όταν χρησιμοποιούμε τις «προοπτικές των άλλων για να απελευθερώσουμε τους εαυτούς μας από τις ιδιωτικές ιδιοσυγκρασίες, γινόμαστε ελεύθεροι να κάνουμε έγκυρες κρίσεις. Υπάρχει αμοιβαία σχέση μεταξύ

⁴⁴ Hannah Arendt οπ.π. σελ. 102.

της κρίσης και της αυτονομίας. Η κάθε μία χρειάζεται την άλλη και η εμπειρία με την μία ενδυναμώνει την άλλη: όσο εξασκούμε την κρίση μας για τις αξίες που θέλουμε να υποστηρίξουμε τόσο γινόμαστε αυτόνομοι. Όσο γινόμαστε πιο αυτόνομοι, η ικανότητά μας για κρίση αυξάνεται.⁴⁵

Για πραγματικά αυτόνομες, ελεύθερες κρίσεις πρέπει να απελευθερώσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο τους εαυτούς μας, από τις ιδιωτικές καταστάσεις που διαστρεβλώνουν και επιβάλλονται στις κρίσεις μας. Αυτές οι καταστάσεις περιλαμβάνουν μεροληψία, φόβους, συναισθήματα που θα δυσκολέψουν τις κρίσεις και τους περιορισμούς που θα έρθουν από την περιορισμένη εμπειρία (περιορισμένη φαντασία, γνώση κατανόηση). Όσο περισσότερες διαφορετικές οπτικές γωνίες έχουμε την ικανότητα να λάβουμε υπ' όψιν μας στις κρίσεις μας, τόσο περισσότερο μπορούμε να απελευθερωθούμε από τους περιορισμούς των ιδιωτικών καταστάσεων⁴⁶.

5.Κριτική ικανότητα και *vita activa*

Η Αρεντ στα δοκίμιά της με τίτλο «The Crisis in Culture» και «Truth and Politics» παρουσίαζε την κριτική ικανότητα με περισσότερο «πολιτικό» τρόπο: η κριτική ικανότητα ενθαρρύνει τον άνθρωπο που δρα πολιτικά, να αποφασίσει τον τρόπο δράσης που θα υιοθετήσει στην δημόσια σφαίρα, να βρει τι είδους στόχους αρμόζουν ή είναι άξιοι να επιτευχθούν και επίσης ποιος να επωμιστεί ή να επαινεθεί για τις προηγούμενες πράξεις ή τις συνέπειές

⁴⁵ Βλ. Jennifer Nedelsky, *Law's Relations: A relational theory of Self, Autonomy and Law*, Oxford University Press, N.York, 2011, σελ. 59

⁴⁶ Βλ. Beiner Ronald and Jennifer Nedelsky *Judgment, Imagination and Politics Themes from Kant and Arent*, ROWMAN & LITTFIELD PUBLISHERS, 2001, σελ. 111.

τους. Αυτό το μοντέλο κριτικής ικανότητας θεωρείται σαν μια συγκεκριμένη *πολιτική* δεξιότητα που μπορεί να διατυπωθεί ως «η ικανότητα να βλέπεις τα πράγματα όχι μόνο από το δικό σου μέρος θέασης αλλά από την θέαση όλων όσων είναι παρόντες» και να είναι μια βασική ικανότητα του ανθρώπου σαν πολιτική οντότητα καθώς τον ενθαρρύνει να οριοθετήσει τον εαυτό του στην δημόσια σφαίρα στον κοινό κόσμο⁴⁷.

Η Άρεντ παρατηρεί ότι οι Έλληνες αποκαλούσαν την κριτική ικανότητα *φρόνηση*, έννοια διαφορετική από την σοφία του φιλοσόφου. Η διαφορά μεταξύ της κριτικής ικανότητας και προβλεπτικής σκέψης έγκειται στο γεγονός του ότι η κριτική ικανότητα έχει τις ρίζες της σε αυτό που λέμε *common sense*, έναν αντικειμενικό κόσμο πέρα από τις ατομικές πέντε αισθήσεις που μοιραζόμαστε με τους άλλους. Αν και κάποιοι υποστηρίζουν, ότι εδώ υπάρχει αντίφαση όταν η Άρεντ από την μια υιοθετεί την Αριστοτελική φρόνηση και από την άλλη την καντιανή ιδέα, της διευρυμένης νοημοσύνης (*enlarged mentality*), ο Maurizio Passerin d'Entrèves⁴⁸ παρατηρεί ότι η φρόνηση ενδιαφέρεται για το ειδικό ενώ η καντιανή διευρυμένη νοημοσύνη αναφέρεται στην καθολικότητα και στην αμεροληψία. Έτσι, θεωρεί ότι η αντίφαση είναι μόνο φαινομενική, αφού η θεωρία το Καντ για την αισθητική κρίση είναι θεωρία της αναστοχαστικής κρίσης δηλαδή κρίσης όπου το καθολικό δεν δίνεται αλλά πρέπει να αναζητηθεί μέσα από το ειδικό. Με αυτή την διευκρίνιση η θεωρία της αισθητικής κρίσης την οποία επικαλείται η Άρεντ, πράγματι συγκλίνει με την αριστοτελική *φρόνηση*.

⁴⁷ Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, *οπ.π.*, σελ. 252, ο οποίος παραπέμπει στο βιβλίο της Άρεντ, *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*, New York, Viking Press, 1961. αναθεωρημένη έκδοση, 1968.

⁴⁸ Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, *οπ.π.*, σελ. 253.

Και οι δύο έννοιες ασχολούνται με την κρίση ειδικών από τα ειδικά (*particulars qua particulars*) και όχι από την υπαγωγή τους κάτω από καθολικούς κανόνες. Αν κάπου υπάρχει διαφοροποίηση, συνεχίσει ο d'Entrèves, αυτή βρίσκεται στον τρόπο που καταφάσκει η εγκυρότητα. Στον Αριστοτέλη η φρόνηση είναι προνόμιο κάποιων έμπειρων που έχουν αποδειχθεί σοφοί σε πρακτικά θέματα, το μόνο κριτήριο είναι η εμπειρία τους και το αποτέλεσμα των δίκαιων πράξεων. Στην περίπτωση της καλαισθητικής κρίσης, οι άνθρωποι βασίζουν την εγκυρότητα της στην συναίνεση που θα μπορούν να πάρουν από την κοινότητα υποκειμένων που τοποθετούνται διαφορετικά. Σύμφωνα με την παραπάνω θεώρηση, η εγκυρότητα της πολιτικής κρίσης κατά την Άρεντ, εξαρτάται από την ικανότητά μας να σκεφτόμαστε αντιπροσωπευτικά από την θωριά κάθε άλλου έτσι ώστε να θεωρούμε τον κόσμο από έναν αριθμό διαφορετικών οπτικών. Αυτή η ικανότητα μπορεί να αποκτηθεί και να δοκιμαστεί στην δημόσια σφαίρα όπου ο καθένας ανταλλάσσει την γνώμη του για συγκεκριμένη θέαση και βλέπει αν συγχρονίζεται με την γνώμη των άλλων.

6.Εγκυρότητα -Αλήθεια

Υπάρχουν πολλές προκλήσεις για το τι σημαίνει για την Άρεντ να κρίνεις ειδικά, φανταστικά και πλουραλιστικά. Για την Άρεντ που ακολουθεί τον Καντ η κριτική ικανότητα είναι μια διακριτή ανθρώπινη ικανότητα. Η αλήθεια υποχρεώνει ενώ η κρίση πείθει⁴⁹.

Η Άρεντ τόνιζε ότι η διαμόρφωση έγκυρων γνώμων απαιτεί ένα δημόσιο χώρο όπου τα άτομα μπορούν να

⁴⁹ Βλ. Ronald Beiner and Jennifer Nedelsky , *Judgment, Imagination and Politics: Themes from Kant and Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, 2001, σελ. 16.

δοκιμάσουν και να βελτιώσουν τις απόψεις τους μέσα από μια διαδικασία αμοιβαίας αντιπαράθεσης και διαφώτισης. Παρόλα αυτά αντιτίθεται στην ιδέα ότι οι γνώμες πρέπει να μετριοούνται με το πρότυπο της αλήθειας (standard of truth) ή σύμφωνα με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια εγκυρότητας. Κατά την γνώμη της, η αλήθεια βρίσκεται στην σφαίρα της γνώσης της λογικής των μαθηματικών και των αυστηρών επιστημών και πάντα φέρει ένα στοιχείο καταναγκασμού από την στιγμή που αποκλείει την αντιπαράθεση και πρέπει να γίνει δεκτή από τον καθένα που διαθέτει λογικές ικανότητες.

Έτσι η αλήθεια έχει κατά την Άρεντ, δεσποτικό χαρακτήρα κάνει υποχρεωτική την καθολική συναίνεση, αφήνει στον νου λίγη ελευθερία κινήσεως, μειώνει την διαφορετικότητα των θεάσεων και ελαττώνει τον πλούτο των ανθρώπινων συζητήσεων. Από αυτή την άποψη, υποστηρίζει η Άρεντ, η αλήθεια είναι αντι-πολιτική γιατί μειώνει την αντιπαράθεση και την ποικιλία της διαφορετικότητας μειώνοντας έτσι τις ίδιες τις αρχές της πολιτικής ζωής⁵⁰. Είναι ενδιαφέρον ότι η Άρεντ θέτει τον προβληματισμό αυτό αναφέροντας ότι το ζήτημα είχε τεθεί ήδη από τον Πλάτωνα κυρίως στον *Γοργία*, όπου εμφανίζεται ο ανταγωνισμός μεταξύ της επικοινωνίας σε μορφή «διαλόγου» που είναι ο κατάλληλος τρόπος λόγου για την αναζήτηση της φιλοσοφικής αλήθειας, ενώ η «ρητορεία» είναι προσφιλής στον δημαγωγό ο οποίος πείθει το πλήθος.

⁵⁰ Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, *οπ.π.*, σελ. 254-255 ο οποίος παραπέμπει στην συλλογή δοκιμίων της Άρεντ με τίτλο *Between Past and Future : Six Exercises in Political Thought*, σελ.241. Η βασική προβληματική βρίσκεται στο δοκίμιο της Άρεντ με τίτλο: *Truth and Politics*, το οποίο έχει συμπεριληφθεί επίσης στον τόμο με τίτλο *Truth: Engagements Across Philosophical Traditions*, σε εκδοτική επιμέλεια των José Medina και David Wood, Blackwell Publishing 2005, σελ. 295-314.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Άρεντ σχολιάζει την διακήρυξη της ανεξαρτησίας του Τζέφερσον ο οποίος υποστηρίζει ότι : « θεωρούμε αυτές τις αλήθειες να είναι προφανείς το ότι δηλαδή όλοι οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν ίσοι και προικίστηκαν από τον Δημιουργό τους με συγκεκριμένα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα »⁵¹. Η Άρεντ παρατηρεί ότι με την έκφραση «θεωρούμε αυτές τις αλήθειες» , ο Τζέφερσον αναγνώριζε ότι αυτές οι αλήθειες δεν ήταν αυταπόδεικτες και ότι απαιτούσαν συμφωνία και συναίνεση και συνεπώς ότι η δήλωση «όλοι οι άνθρωποι δημιουργήθηκαν ίσοι» ήταν ζήτημα γνώμης και όχι αλήθειας. Συμπερασματικά μία αλήθεια που η εγκυρότητά της δεν απαιτεί υποστήριξη από την πλευρά της γνώμης προσκρούει στις ίδιες τις ρίζες όλης της πολιτικής και των κυβερνήσεων⁵².

Η μετάβαση από την λογική αλήθεια στην γνώμη υπονοεί την αλλαγή από τον άνθρωπο (στον ενικό αριθμό) στους ανθρώπους στον πληθυντικό. Αυτό σημαίνει μια μετάβαση από την επικράτεια όπου, δεν μετρά τίποτα άλλο παρά η στέρεα συλλογιστική ενός μυαλού προς μία επικράτεια όπου η δύναμη της γνώμης του ενός, καθορίζεται από την εξάρτηση του πιθανού αριθμού ανθρώπων που έχουν σκεφτεί την ίδια γνώμη- ένας αριθμός που δεν περιορίζεται μόνο στους συγχρόνους του.⁵³

Η Άρεντ υπερασπίζεται την γνώμη, με την έννοια της αρχαιοελληνικής *τη δόξα* όχι μόνο λόγω της πεποίθησής της ότι η αλήθεια δεν αφήνει χώρο για αντιπαράθεση και διαφωνία ή διαπίστωση του διαφορετικού αλλά επίσης και από την πεποίθησή της ότι οι ικανότητές μας για λογική

⁵¹« *We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights*».

⁵² Βλ. Maurizio Passerin d'Entrèves, *οπ.π.*, σελ. 255.

⁵³ Βλ. Άρεντ, *Truth and Politics*, *οπ.π.*

επιχειρηματολογία μπορούν να καλλιεργηθούν σε ένα διαλογικό και επικοινωνιακό περιβάλλον. Χρησιμοποιεί την παρατήρηση του Κάντ ότι: «Μπορεί η ελευθερία να μιλούμε ή να γράφουμε να μας αφαιρεθεί με ανώτερη βία, ποτέ όμως και η ελευθερία να σκεφτόμαστε. Πόσο όμως και με ποιάν ορθότητα είναι δυνατόν να σκεπτόμαστε, άμα δεν σκεπτόμαστε από κοινού με άλλους, στους οποίους ανακοινώνουμε τις σκέψεις μας και εκείνοι σε εμάς τις δικές τους; Μπορούμε λοιπόν να ειπούμε ότι εκείνη η εξωτερική βία που αφαιρεί από τους ανθρώπους την ελευθερία να ανακοινώνουν δημόσια τις σκέψεις τους, παίρνει απ' αυτούς και την ελευθερία να σκέπτονται: το μόνο κόσμημα που μας μένει ύστερα από όλα τα βάρη του πολιτικού βίου και που μπορεί να μας συμβουλέψει πώς να αντιμετωπίσουμε όλα τα δεινά αυτής της κατάστασης»⁵⁴.

Σύμφωνα με την Άρεντ, η γνώμη δεν είναι μια ελαττωματική μορφή γνώσης που πρέπει να ξεπεραστεί ή να εγκαταλειφθεί σύντομα όταν βρεθεί η αλήθεια. Είναι μια εξέχουσα μορφή γνώσης που αναδύεται από τις συλλογικές αξιολογήσεις των πολιτών και που απαιτούν την χρήση της φαντασίας και την ικανότητα να σκέφτονται αντιπροσωπευτικά. Αξιολογώντας συλλογικά και λειτουργώντας σε αντιπροσωπευτική σκέψη, οι πολίτες μπορούν να δημιουργήσουν γνώμες που να έχουν διϋποκειμενική εγκυρότητα.

Η ελευθερία της γνώμης είναι μια φάρσα εκτός εάν οι πληροφορίες της πραγματικότητας είναι εγγυημένες και τα γεγονότα τα ίδια δεν είναι σε αντιπαράθεση. Με άλλα

⁵⁴ Βλ. το δοκίμιο του Καντ «Τι σημαίνει: προσανατολίζομαι στην σκέψη», σε Ιμμάνουελ Καντ, *Δοκίμια*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 1971, σελ. 71 επ., ειδικά σελ. 85-86.

λόγια η αλήθεια των γεγονότων πληροφορεί την πολιτική σκέψη όπως η αλήθεια που προκύπτει λογικά τροφοδοτεί την φιλοσοφική υπόθεση.⁵⁵

7. Το πολιτικό σύμφωνα με τον Καντ και την Άρεντ

Σύμφωνα με τον Καντ, το πρόβλημα της οργάνωσης ενός κράτους είναι το εξής: Ένα σύνολο έλλογων όντων που αξιώνουν συνολικά καθολικούς νόμους για τη συντήρησή τους, αλλά που το καθένα τους έχει στα κρυφά την τάση να εξαιρείται από αυτούς θα πρέπει να οργανωθεί και το πολίτευμά του να καταρτιστεί με τέτοιο τρόπο ώστε παρόλο που ως προς τα ιδιωτικά τους φρονήματα στρέφονται το ένα εναντίον του άλλου, τα όντα αυτά να ελέγχονται αμοιβαία, έτσι που στη δημόσια συμπεριφορά τους το αποτέλεσμα να είναι το ίδιο ως εάν δεν είχαν κακά φρονήματα»⁵⁶

Αν σταθεί κανείς στην κατηγορική προσταγή που λέει: Να πράττεις πάντοτε κατά τέτοιο τρόπο ώστε η υποκειμενική αρχή (*Maxime*) των πράξεών σου να μπορεί να γίνει ένας γενικός νόμος, δηλαδή «ουδέποτε να ενεργώ αλλιώς παρά μόνο έτσι ώστε να μπορώ επίσης να θέλω η υποκειμενική μου αρχή να γίνει καθολικός νόμος»⁵⁷ δίνεται σημασία στην δημόσια συμπεριφορά του ατόμου. Η Άρεντ αναφέρει την καντιανή εκδοχή της θεωρίας του διαφωτισμένου ατομικού συμφέροντος. Η δημοσιότητα είναι ένας σημαντικός παράγοντας σε αυτό το σημείο.

Η Άρεντ θεωρεί ότι ο Καντ κρατάει μια στάση σαφούς καχυποψίας έναντι της ζωής «την μελαγχολική

⁵⁵ Βλ. Hannah Arendt *Between Past and Future* σε σελ.238

⁵⁶ Ο.π. σελ. 39 περαιτέρω παραπομπή *Perpetual peace* σελ. 112

⁵⁷ Ο.π. Σελ. 39 παραπομπή από Kant *Fundamental Principles of the Metaphysics of Morals* Thomas Kingsmill Abbott, Library of Liberal Arts, Bobbs Merrill, Ιντιανάπολις 1949 σελ. 19

τυχειότητα». Η ίδια στο ερώτημα «τι είναι πολιτική;» απάντησε ότι «Η πολιτική είναι βασισμένη στην ανθρώπινη πληθώρα. Ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο αλλά οι πολλοί άνθρωποι είναι γήινα δημιουργήματα της ανθρώπινης φύσης. Μόνο η πολιτική ασχολείται με την συνύπαρξη και συνένωση διαφορετικών ανθρώπων»⁵⁸.

Η Άρεντ θεωρείται ως μία από τους λίγους στοχαστές που έχουν ασχοληθεί εκτεταμένα με την πολύπλοκη σχέση μεταξύ της κριτικής ικανότητας και του πολιτικού τόσο από την άποψη που αφορά τις δυνατότητές αυτής της σχέσης, όσο και από την άποψη της τρωτότητας της⁵⁹.

Αν ήθελε κάποιος συνοπτικά να παρουσιάσει σε λίγες γραμμές την προσέγγιση της Άρεντ για το πολιτικό θα έλεγε ότι η Άρεντ δίνει στην αναστοχαστική κρίση πολιτική σημασία και θεωρεί την ικανότητα προς κρίση ως την κατεξοχήν πολιτική ικανότητα. Αυτό όχι γιατί μια τέτοια ικανότητα ανήκει εξίσου σε όλα τα ανθρώπινα πλάσματα και στηρίζεται στην κοινωνική και πολιτική ελευθερία, αλλά επειδή πάνω από όλα προϋποθέτει την βασική ανθρώπινη κατάσταση της πολλαπλότητας και χρειάζεται μια ποικιλόμορφη κοινότητα ίσων ατόμων που αναπτύσσουν, ανταλλάσσουν, μοιράζονται και κρίνουν ο καθένας τα αιτήματα και τις γνώμες των άλλων. Όταν λειτουργούμε πολιτικά, σημαίνει ότι συνεχώς πρέπει να εκφέρουμε κρίσεις για το ορθό και το λάθος, σε πραγματικές, καινούργιες, απρόβλεπτες και ασταθείς καταστάσεις για τις οποίες σκεφτόμαστε χωρίς κανένα στήριγμα. Αυτές οι καταστάσεις μας εμφανίζονται ειδικές,

⁵⁸ Βλ. Hannah Arendt, *The promise of Politics*, εκδοτική επιμέλεια Jerome Kohn, Schocken Books, New York, 2005, σελ. 93.

⁵⁹ Βλ. Patrick Hayden «Arendt and the political power of judgement», σε Patrick Hayden (εκδοτική επιμέλεια, *Hannah Arendt Key Concepts*, Acumen, Durham, 2014, σελ. 167.

με προκλήσεις που δεν μπορούν να καλυφθούν από παρελθοντικές και παραδοσιακές απαντήσεις με τις οποίες να μπορούμε να οδηγηθούμε με ασφάλεια στο μέλλον.

Δίνοντας ακριβώς βάρος στις προοπτικές των άλλων σαν να αναρωτιόμαστε για τις δικές μας γνώμες, όπως επίσης για τις κοινωνικές συμβάσεις, εξασκούμε με αυτόν τον τρόπο και βελτιώνουμε την ικανότητα της κρίσης μας. Η αναστοχαστική κρίση έχει αξία όταν η πολιτική πραγματικότητα γίνεται περίπλοκη και οι κρίνοντες αντιμετωπίζουν περισσότερες αβεβαιότητες. Τότε αναγκάζονται να εμπλουτίζουν και να αναπτύσσουν περισσότερο το διευρυμένο σκέπτεσθαι, για να καταλήξουν σε έγκυρες κρίσεις με σκοπό να στηρίξουν τον εύθραστο ιστό των ανθρωπίνων σχέσεων⁶⁰. Η αισθητική και η πολιτική αφορούν την δημόσια ζωή και δεν είναι χωριστές σφαίρες της ανθρώπινης προσπάθειας. Η Άρεντ υποστήριζε ότι κουλτούρα και πολιτική έχουν πολλά κοινά γιατί δεν είναι η γνώση ή η αλήθεια που διακυβεύονται, αλλά περισσότερο η κριτική δύναμη και οι αποφάσεις, η συνετή (judicious) ανταλλαγή γνώμης σχετικά με την σφαίρα των κοινών και του κοινού κόσμου και η απόφαση της επιλογής του τρόπου δράσης, όπως και το πώς να βλέπει κανείς μπροστά, τί είδους πράγματα πρόκειται να εμφανισθούν στο μέλλον⁶¹. Άρα το πρωταρχικό μέλημα της πολιτικής κρίσης είναι η μορφή και ο χαρακτήρας της πολιτικής σφαίρας, πώς θα περιλαμβάνει την πολλαπλότητα και την ελευθερία. Πρέπει λοιπόν να συμφωνηθεί τί είδους θα είναι αυτός ο κοινός

⁶⁰ Βλέπε Patrick Hayden, «Arendt and the political power of judgement», σε Patrick Hayden (εκδοτική επιμέλεια), *Hannah Arendt Key Concepts*, Acumen 2014, σελ. 167-184.

⁶¹ Βλ. Hannah Arendt, *Between Past and Future*, στο δοκίμιό της με τίτλο «The crisis in culture», 1961, σελ. 223.

κόσμος εδώ και τώρα, τι δεν έπρεπε να γίνει στο παρελθόν και τι πρέπει να γίνει στο μέλλον.

Η Άρεντ χρησιμοποιεί μία από τις παραβολές του Φ. Κάφκα που περιλαμβάνονται στα *Ημερολόγια* του (του 1920) για να εξηγήσει την χρονικότητα της κρίσης που εκφέρεται στο πολιτικό πεδίο:

Αυτός έχει δύο αντιπάλους· ο ένας τον πιέζει από πίσω, από τις καταβολές του, ο δεύτερος του φράζει το δρόμο από μπροστά. Δίνει μάχη και με τους δύο. Στην πραγματικότητα, ο πρώτος τον υποστηρίζει στη μάχη του με τον δεύτερο, γιατί θέλει να τον σπρώξει μπροστά, και με τον ίδιο τρόπο, ο δεύτερος τον υποστηρίζει στη μάχη του με τον πρώτο, διότι φυσικά τον οδηγεί προς τα πίσω. Αυτά όμως ισχύουν μόνο θεωρητικά· γιατί, δεν είναι μόνο οι δύο αντίπαλοι παρόντες, αλλά και ο ίδιος, και ποιος μπορεί στ' αλήθεια να εκφράσει τις δικές του προθέσεις. Το όνειρό του είναι, σε κάποια στιγμή που δεν φυλάσσεται- και αυτό πρέπει να παραδεχθούμε, θα χρειαστεί μια νύχτα πιο σκοτεινή από κάθε άλλη νύχτα που έχει υπάρξει- θα πηδήξει έξω από την γραμμή της μάχης και θα προαχθεί, λόγω της εμπειρίας του στην μάχη, στην θέση του κριτή για τους δύο τους ανταγωνιστές του, στην μάχη μεταξύ τους.

Η Άρεντ υποστηρίζει πως αυτή η παραβολή περιγράφει την αίσθηση του σκεπτόμενου εγώ. Αναλύει ποιητικά την εσωτερική κατάσταση σε σχέση με τον χρόνο του οποίου είμαστε γνώστες, όταν έχουμε αποτραβηχθεί από τα φαινόμενα και βρίσκουμε τις νοητικές δραστηριότητες να αναπηδούν χαρακτηριστικά πάνω στους εαυτούς τους –*cogito me cogitare, volo me velle*. Η αίσθηση του εσωτερικού χρόνου προβάλλει όταν δεν ήμαστε εντελώς απορροφημένοι από τα απόντα μη-ορατά που σκεφτόμαστε, αλλά αρχίζουμε να κατευθύνουμε την

προσοχή μας στην ίδια την δράση. Έτσι, σε αυτή την κατάσταση, παρελθόν και μέλλον είναι εξίσου παρόντα, ακριβώς γιατί είναι εξίσου απόντα από τις αισθήσεις μας. Έτσι το «όχι-πια» του παρελθόντος έχει μεταμορφωθεί σε κάτι που κείται πίσω μας και το «όχι-ακόμα» του μέλλοντος σε κάτι που μας πλησιάζει από μπροστά (αυτό κατά την Άρεντ αποδίδεται από την γερμανική λέξη *Zukunft* ή την γαλλική *avenir*). Ο Κάφκα παρουσιάζει αυτή η σκηνή ως μια σκηνή μάχης, όπου οι δυνάμεις του παρελθόντος και του μέλλοντος συγκρούονται μεταξύ τους. Ο άνθρωπος σε τρίτο πρόσωπο, ο «Αυτός», εάν θέλει να διατηρήσει την θέση του, πρέπει να δώσει μάχη και με τις δύο δυνάμεις που είναι οι ανταγωνιστές του. Δεν είναι μόνο αντίθετες αλλά δεν θα πολεμήσουν μεταξύ τους χωρίς αυτόν που στέκεται ανάμεσά τους και δημιουργεί μια στάση ενάντιά τους⁶². Με αυτό το σχόλιο στην παραπάνω καφκική παραβολή, η Άρεντ μας λέγει ότι η ικανότητα του ανθρώπου να αναστοχάζεται του δίνει την δυνατότητα να βγαίνει από το πεδίο της μάχης και να αναλογίζεται την θέση του.

Η Άρεντ ερμηνεύει την ελευθερία σαν δεξιότητες να κρατηθεί ο δράστης (actor) μέσα στον κόσμο, να ορίσει την ταυτότητά του qua από τον δράστη σαν να συνυπάρχουν μαζί και όχι νωρίτερα τις πράξεις του. Η συνοχή και η ταυτότητα του δράστη δεν είναι δεδομένη αλλά είναι ένα επίτευγμα, το προϊόν της δράσης. Μόνο η είσοδος στην δημόσια σφαίρα μας ενθαρρύνει σε επιτεύγματα⁶³.

⁶² Βλ. Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, Harcourt, Inc., San Diego, New York, London 1977, μέρος 1/ Thinking, κεφ.20 «The gap between past and future: the *nunc stans*», σελ. 202 κ.ε.

⁶³ Βλ. Graig Calhoun και John McGowan, «Introduction» σε Graig Calhoun και John McGowan, (εκδοτική επιμέλεια), *Hannah Arendt and the meaning of politics*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997, Σελ. 13

Στην σκέψη της Άρεντ, η πολιτική δεν μπορεί να είναι θέμα δύναμης και διαχωρισμού μεταξύ άρχοντα και αρχομένου και θέμα διανομής των οικονομικών αγαθών. Η πολιτική πρέπει να είναι, ανάμεσα σε άλλα, μια επικράτεια αυτοδημιουργίας διαμέσου ελεύθερης και εθελοντικής πράξης σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους. Ο δημόσιος χώρος στον οποίο η πολιτική διαδραματίζεται είναι πάνω από όλα ένα πεδίο μεταξύ των ανθρώπων, δημιουργημένο με συνομιλία και αμοιβαία αναγνώριση. Αυτή η θέση τοποθετεί την Άρεντ κατά του ωφελιμισμού, που θυσιάζει την δημόσια πράξη και την ομιλία στο βωμό της νομοθετικής και ρυθμιστικής εμπειρογνομοσύνης⁶⁴.

Ας δούμε πως έβλεπε η Άρεντ την *δύναμη* μέσα στην πολιτική κοινότητα. Πίστευε ότι η υπονόμευση και στην συνέχεια η καταστροφή της πολιτικής κοινότητας οφείλεται στην απώλεια της δύναμης. «Η δύναμη δεν μπορεί να αποθηκεύεται και να διατηρείται για τις έκτακτες ανάγκες, όπως τα όργανα της βίας, αλλά υπάρχει μόνο κατά την ενεργοποίησή της. Όπου η δύναμη δεν ενεργοποιείται, χάνεται, και η ιστορία είναι γεμάτη από παραδείγματα του ότι και τα μεγαλύτερα υλικά πλούτη δεν μπορούν να αντισταθμίσουν αυτή την απώλειά. Η δύναμη ενεργοποιείται εκεί όπου ομιλία και πράξεις δεν έχουν χωριστεί, όπου τα λόγια δεν είναι κενά και τα έργα δεν είναι βάνουσα, όπου τα λόγια δεν χρησιμεύουν για να καλύπτονται προθέσεις αλλά για να αποκαλύπτονται πραγματικότητες, και τα έργα δεν χρησιμεύουν για να παραβιάζουν και να καταστρέφουν, αλλά για να αποκαθιστούν σχέσεις και να δημιουργούν νέες πραγματικότητες. Η δύναμη, είναι ότι συντηρεί την ύπαρξη της δημόσιας σφαίρας, τον δυνητικό χώρο

⁶⁴ Βλ. οπ.π., σελ. 9.

δημόσιας εμφάνισης μεταξύ ενεργούντων και ομιλούντων ανθρώπων»⁶⁵.

Η Άρεντ επιμένει ότι η ανθρώπινη πολλότητα είναι βασική στην πολιτική. Δεν θεωρεί τη δημόσια σφαίρα ως χώρο για επιβεβαίωση απόλυτων αληθειών. Είναι σημαντική η αμοιβαία κατανόηση στην θεωρία της, και η οποία κατανόηση προέρχεται διαμέσου της διαδικασίας της επικοινωνίας η οποία δεν είναι ποτέ αρκετά πλήρης, και έτσι ποτέ δεν θα προσεγγιστεί, όπως προσεγγίζουμε την επιστημονική αλήθεια⁶⁶.

Η διαδικασία της κατανόησης δεν έχει τέλος και συνεπώς δεν μπορεί να παράξει τελικά αποτελέσματα. Είναι, όπως υποστηρίζει η Άρεντ, ο ειδικά ανθρώπινος τρόπος ζωής, διότι κάθε άνθρωπος πρέπει να συμφιλιωθεί με έναν κόσμο μέσα στον οποίο γεννήθηκε σαν ξένος και στον οποίο, στο βαθμό της ξεχωριστής του μοναδικότητας, παραμένει πάντα ξένος⁶⁷.

Σύμφωνα με την Άρεντ, υπάρχουν τρεις θεμελιώδεις ανθρώπινες δραστηριότητες: ο *μόχθος*, η *εργασία* και η *πράξη* τις οποίες ενέτασσε στην ευρύτερη έννοια της *vita activa*. Ο χαρακτηρισμός θεμελιώδεις οφείλεται, όπως εξηγούσε, στο ότι «κάθε μία απ' αυτές αντιστοιχεί σ' έναν από τους βασικούς όρους, υπό τους οποίους έχει δοθεί η ζωή στον άνθρωπο πάνω στη γη»⁶⁸.

⁶⁵ Βλ. Χάννα Άρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa)*, μετάφραση Στέφανου Ροζάνη, Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου, Εκδόσεις Γνώση, σειρά : *Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη*, Αθήνα, 1986, σελ. 273.

⁶⁶ Βλ. Χάννα Άρεντ, *οπ.π.*, σελ. 8.

⁶⁷ Βλ. Hannah Arendt, « Understanding and Politics », *Partisan Review* 1953 (20), no 4, (σελ. 377-392) ειδικά σελ. 377

⁶⁸ Βλ. Χάννα ΆΡΕΝΤ, *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa)*, *οπ.π.*, σ. 19.

Ο μόχθος ορίζεται από την Άρεντ ως η δραστηριότητα που αντιστοιχεί στη βιολογική λειτουργία του ανθρώπινου σώματος. Η ανθρώπινη προϋπόθεση του μόχθου είναι η ίδια η ζωή⁶⁹. Σχετικά με την εργασία αυτή ορίζεται από την Άρεντ ως η δραστηριότητα που αντιστοιχεί στον μη φυσικό χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης, που δεν ενσωματώνεται στον αέναα επαναλαμβανόμενο ζωικό κύκλο του είδους και που η θνητότητά του δεν αντισταθμίζεται από την αιωνιότητα αυτού του κύκλου. Η εργασία παρέχει έναν «τεχνητό» κόσμο πραγμάτων που διαφέρουν σαφώς από το φυσικό περιβάλλον. Η ανθρώπινη προϋπόθεση της εργασίας είναι η εγκοσμιότητα. Τέλος, σύμφωνα με την Άρεντ, «η πράξη, η μόνη δραστηριότητα που επιτελείται άμεσα μεταξύ ανθρώπων χωρίς να μεσολαβούν τα πράγματα ή η ύλη, αντιστοιχεί στον ανθρώπινο όρο του πλήθους, στο γεγονός πως οι άνθρωποι, και όχι ο Άνθρωπος, ζούνε πάνω στη γη και κατοικούν τον κόσμο. Μολονότι όλες οι πλευρές της ανθρώπινης κατάστασης συνδέονται κατά κάποιον τρόπο με την πολιτική, το πλήθος είναι η κατ' εξοχήν προϋπόθεση – όχι απλώς *conditio sine qua non*, αλλά η *conditio per quam* - κάθε πολιτικής ζωής». Όπως υπογράμμισε η Άρεντ, «το πλήθος είναι η προϋπόθεση της ανθρώπινης πράξης, διότι είμαστε όλοι ίδιοι, δηλαδή άνθρωποι, αλλά έτσι που κανείς να μην είναι ποτέ ίδιος με κανέναν άλλο απ' όσους έζησαν, ζουν ή θα ζήσουν»⁷⁰.

Η Άρεντ σχολιάζοντας το ρητό του Κάτωνα *Victrix causa deis placuit, sed victa* (σε ελεύθερη απόδοση : «Ο νικηφόρος αγώνας μπορεί να ευχαρίστησε τους θεούς, αλλά ο χαμένος αγώνας ευχαριστεί τον Κάτωνα»)⁷¹

⁶⁹ Βλ. Χάννα ΑΡΕΝΤ, *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa)*, στο ίδιο.

⁷⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 20-21.

υπαινίσσεται την ανάκτηση του *γεγονότος*. Ένα γεγονός που υποβάλλεται σε αναστοχασμό και οδηγεί σε νέες εκκινήσεις, αποτυπώνει το βλέμμα της Άρεντ στην Ιστορία και στο πώς λειτουργεί αυτό για τον δρώντα. Έτσι ακόμη και μια πράξη που δεν είχε αίτια έκβαση για τον δρώντα αποτελεί θέμα αναστοχασμού και διερεύνησης. Έτσι καταλήγει ότι «η κρίση αν είναι η ικανότητά μας να πραγματευόμαστε το παρελθόν τότε ο ιστορικός είναι ο ερευνητής που καθώς αφηγείται πραγματικά δικάζει»⁷².

8. Η διαδρομή της πολιτικής σκέψης της Άρεντ

Το ενδιαφέρον της Άρεντ για την πολιτική και την πολιτική θεωρία θα μπορούσε να αιτιολογηθεί από το ότι έβλεπε στην πολιτική την ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας: «η πολιτική δράση, όπως όλες οι πράξεις, είναι ουσιαστικά πάντα η αρχή ενός νέου πράγματος. ως εκ τούτου, είναι, από την άποψη της πολιτικής επιστήμης, η ίδια η ουσία της ανθρώπινης ελευθερίας». Θεωρεί σε αυτό το πλαίσιο σημαντική την ελληνική λέξη *αρχή*, η οποία ταυτόχρονα σημαίνει *έναρξη* (*beginning*) και *κανόνα* (*rule*). Αυτή η έννοια της αρχής, υποστηρίζει η Άρεντ, γενικά παραβλέπεται από τους σύγχρονους ερμηνευτές των πολιτικών φαινομένων. Είναι όμως παρούσα στην πολιτική σκέψη του Machiavelli, σύμφωνα με τον οποίο «η ίδια η πράξη ίδρυσης, δηλαδή η συνειδητή αρχή κάποιου νέου, απαιτεί και δικαιολογεί τη χρήση της βίας». Όμως, η Άρεντ έβλεπε ότι η πλήρης σημασία της έννοιας αυτής είχε αναδειχθεί από τον Αυγουστίνo στο έργο του *Civitas Dei*. Η Άρεντ επισημαίνει στην φράση του Αυγουστίνου

⁷¹ Βλ. Χάνα Άρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, εκδόσεις Νήσος, σειρά: *Αναγνώσεις*, Μετάφραση και επίμετρο: Βασίλης Ρωμανός, Επιμέλεια: Γιώργος Σαγκριώτης, *όπ.π.*, σελ 19.

⁷² Βλ. Χάνα Άρεντ, *στο ίδιο*.

«Initium ergo ut esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit», την αντίληψη ότι ο άνθρωπος όχι μόνο έχει την ικανότητα να ξεκινά, αλλά είναι ο ίδιος η αρχή. Όπως όμως παρατηρεί, αν η δημιουργία του ανθρώπου συμπίπτει με τη δημιουργία μιας αρχής στο σύμπαν (και τι άλλο σημαίνει αυτό από την δημιουργία της ελευθερίας;), τότε η γέννηση των μεμονωμένων ανθρώπων, που είναι νέες αρχές, επιβεβαιώνει εκ νέου τον αρχικό χαρακτήρα του ανθρώπου με τέτοιο τρόπο που η καταγωγή δεν μπορεί ποτέ να γίνει εξ ολοκλήρου ένα πράγμα του παρελθόντος ενώ, από την άλλη πλευρά, το ίδιο το γεγονός της αξιοσημείωτης συνέχειας αυτών των αρχών στην αλληλουχία των γενεών εγγυάται μια ιστορία που δεν μπορεί ποτέ να τελειώσει, επειδή είναι η ιστορία των όντων των οποίων η ουσία είναι η αρχή.⁷³

Η Άρεντ επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της για την πολιτική και την δημόσια σφαίρα, τις δυνάμεις που απειλούν να μετατρέψουν την σύγχρονη ζωή σε μια μορφή βαρβαρισμού, αναζήτησε τα αίτια του ολοκληρωτισμού⁷⁴. Ο φόβος ήταν ο τρόπος επιβολής και διατήρησης της δύναμης και επίσης ήταν η ίδια του η ουσία. Η ελκυστικότητα του ολοκληρωτισμού βρίσκονταν στην ίδια του την ιδεολογία που έπαιρνε επιβεβαίωση από «νόμους» της Ιστορίας ή της Φύσης. Η Άρεντ προβληματίστηκε με το ερώτημα πώς η Ευρώπη του Διαφωτισμού και των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου γέννησε τον ολοκληρωτισμό. Η απάντησή της αναζήτησε ως αιτίες του ολοκληρωτισμού, τον ιμπεριαλισμό, την επέκταση για την επέκταση και την ασταμάτητη συσσώρευση πλούτου. Η

⁷³ Βλ. Hannah ARENDT, «Understanding and Politics», *Partisan Review* 1953 (20), no 4, p. 377-392 (ειδικά σελ. 390).

⁷⁴ Βλ. Dana R. Villa, «Introduction: the development of Arendt's political thought», σε Dana R. Villa (εκδοτική επιμέλεια), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, όπ.π, σ. 1.

νίκη των *bourgeois* (που ενδιαφέρονταν για πλούτο και δύναμη με οποιαδήποτε τίμημα) επί των *citoyens* (που ενδιαφέρονταν για τη δημόσια σφαίρα, τα δικαιώματα και τις ελευθερίες), διαλύοντας έτσι τον σταθερό δημόσιο κόσμο για να μπορούν να εξαπλωθούν περισσότερο, ανέδειξε τον Ιμπεριαλισμό που έφερε στο προσκήνιο μια εθνική ή ρατσιστική ταυτότητα. Έτσι ξεπήδησε ο ρατσισμός, η ιδέα της φυλετικής υπεροχής των Ευρωπαίων, έναντι των γηγενών μέσω προκαταλήψεων και ψευδο-επιστημονικών ιδεών. Ρατσισμός και ιμπεριαλισμός ήταν τα *sine qua non* του ολοκληρωτισμού.

Για την Άρεντ, όμως, δεν ήταν αυτά αρκετά για την εγκαθίδρυση του ολοκληρωτισμού. Η αποδυνάμωση των επίσημων πολιτικών θεσμών ήταν ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που οφείλεται, όπως υποστηρίζει, στους Αστούς που εκμεταλλεύονταν τους δημόσιους θεσμούς χάριν των ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων τους με αποτέλεσμα να εξασθενίσει η ιδέα του πολίτη και να αντιμετωπίζονται με κυνισμό οι δημόσιοι θεσμοί. Η Άρεντ έλεγε ότι «Η συνεργασία ανάμεσα στον όχλο και την ελίτ» μια πολιτική σύγκλιση από διανοούμενους και από ριζοσπαστικά αριστερά και δεξιά κινήματα, που τους συνένωνε η απαξίωση προς τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, ήταν άλλος ένας παράγοντας.

Συμπερασματικά η Άρεντ θεωρούσε ότι ο ολοκληρωτισμός επικράτησε λόγω της παρακμής του κράτους έθνους, της δημιουργίας σκληρών πρακτικών επικράτησης (ρατσισμός) από τους ευρωπαίους ιμπεριαλιστές και του γεγονότος ότι πολλοί άνθρωποι ένιωθαν απομονωμένοι και ευάλωτοι από τραυματικά γεγονότα. Αυτοί οι άνθρωποι, η μάζα, αντίθετα με τον όχλο και την ελίτ, ασπάστηκαν τον ολοκληρωτισμό λόγω της απομάκρυνσής τους από τους συμπολίτες τους, από τον κόσμο και τις ευθύνες του πολίτη. Από εδώ

προέκυψε και η συμφωνία της με τον Χομπς στο ότι η πολιτική κοινωνία είναι τεχνητή και όχι φυσική, ένα δημιούργημα του ανθρώπου ενάντια στις καταστροφικές δυνάμεις της φύσης και στις δικές τους καταστροφικές τάσεις.

Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι υπάρχει μια συντηρητική διάσταση στην σκέψη της Άρεντ που δίνει έμφαση στον εύθραστο χαρακτήρα και στην τεχνητότητα της πολιτισμένης ζωής και στην προσταγή της διατήρησης της φροντίδας για τον κόσμο. Αυτό φαίνεται από το ότι φοβάται ότι η πολιτιστική βαρβαρότητα και η καπιταλιστική εντατικοποίηση σε παραγωγή και κατανάλωση θα καταστρέψουν την σύγχρονη ζωή. Η πολιτιστική της κριτική επικεντρώνεται στις δυνάμεις και στις τάσεις που υπονομεύουν την αίσθησή μας και την δέσμευσή μας με τον «κόσμο», δηλαδή την τεχνητή δομή που στέκεται ανάμεσα στον άνθρωπο και στην φύση και κάνει δυνατή την πολιτισμένη ζωή και την χειροπιαστή έκφραση της ανθρώπινης ελευθερίας. Η αυξανόμενη υπεροχή της οικονομικής σφαίρας έναντι της πολιτικής είναι ένα πρόβλημα που εντοπίζει η Άρεντ στο έργο της *The Human Condition* που εκδόθηκε το 1958 ⁷⁵. Η εγκατάλειψη της ενασχόλησης με την δημόσια σφαίρα από τον άνθρωπο και η ανάθεση σε άλλους είναι ένα πρόβλημα που εντοπίζει η Άρεντ στο έργο της *The origins of Totalitarianism* και ο πολιτιστικός βαρβαρισμός καλύπτει το κενό. Κάθε μειοψηφία που αποτραβιέται ή αποκλείεται από την πολιτική σφαίρα χάνει τα πολιτικά της δικαιώματα και όλα τα άλλα. Η Άρεντ το ονομάζει «απομόνωση από τον κόσμο». Από την αρχή της Δυτικής παράδοσης της πολιτικής σκέψης, το πλαίσιο που στήθηκε ήταν εχθρικό στην λαϊκή συμμετοχή, την ανθρώπινη ποικιλότητα και την

⁷⁵ σ.6 όπου παραπάνω

χωρίς τέλος αντιπαράθεση μεταξύ ίσων. Κατά την Άρεντ, αυτό το πλαίσιο έχει εκφραστεί από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, όλη την Δυτική παράδοση και τον Μαρξ.

Η Άρεντ επιχείρησε να επαναοριοθετήσει την πολιτική θεωρία προσεγγίζοντας κριτικά τους φιλοσόφους από τον Πλάτωνα μέχρι και τον Μάρξ, για να βρει τις πηγές της παράδοσης που ήταν επιθετικές προς την ποικιλότητα, την γνώμη, και την πολιτική της αντιπαράθεσης και της απελευθέρωσης μεταξύ ίσων ⁷⁶.

Η Άρεντ θεωρούσε την αρχαία Ελληνική πόλη, ουτοπιστικά, σαν την πεμπτουσία της πολιτικής δραστηριότητας, επειδή διαχώριζε την πολιτική σφαίρα, στην οποία ίσχυε η ισονομία. Εκεί γίνονταν συζήτηση ανάμεσα σε όλους τους πολίτες. Ο Πλάτωνας διαβεβαίωνε ότι η πολιτική σοφία δεν είχε τίποτα να κάνει με την ανταλλαγή γνώμης ανάμεσα σε ίσους αλλά δημιουργούσε μια *ειδική* γνώση παραπλήσια με αυτή του γλύπτη ή του ιατρού. Έτσι η ηθική *ειδικότητα* πρέπει να διευθύνει την ανθρώπινη σφαίρα, ενώ αυτοί που δεν έχουν τέτοια γνώση πρέπει να υπακούν. Ακόμα και ο Αριστοτέλης, ο οποίος διαχώρισε την πράξη από την ποίηση, έβλεπε την πολιτική ως μέσο που η ελίτ ενσταλάζει την ιδέα της αρετής στους απλούς πολίτες και στους νέους. Η Άρεντ λοιπόν αντίθετα, πίστευε ότι η πολιτική πράξη που συνίσταται στο να μπορείς να συνδιαλέγεσαι και αξιολογείς ανάμεσα σε ποικίλους ίσους, θα παράξει νόημα και θα προικίσει την ανθρώπινη ζωή⁷⁷.

Η Άρεντ στην δική της σύλληψη του πολίτη πλησιάζει τον Αριστοτέλη καθώς συμμετέχει στην «κρίση και στην αυθεντία» και στον Μοντεσκιέ που οι νόμοι δεν

⁷⁶ Βλ. ο.π., σελ. 8.

⁷⁷ Σελ. 12 οπ

θεσμοθετούν όρια ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό (και έτσι όρια στην πράξη) αλλά σχέσεις ανάμεσα στους πολίτες. Δεν συμφωνεί με την ιδέα του Ρουσσώ ότι το επίπεδο της πολιτικής αρετής σε ένα πολίτευμα μετριέται με το πόσο ομοφωνία της γνώμης υπάρχει. Είναι σκεπτική, λόγω της εμπειρίας του ολοκληρωτισμού, στην δημιουργία «ενός ανθρώπου με γιγάντιες διαστάσεις» και επιφυλακτική σε κάθε προσπάθεια υιοθέτησης μιας μονόπλευρης έννοιας του δημόσιου καλού. Συμφωνεί με τον Μακιαβέλι ότι τα «νησιά της ελευθερίας» που οι άνθρωποι έχουν καταφέρει να εγκαταστήσουν διαμέσου της συλλογικής πράξης είναι μερικά και μακριά μεταξύ τους και περιβάλλονται από μια πληθώρα από εχθρικές πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις ⁷⁸.

Η Άρεντ ανέτρεξε στην κριτική σκέψη του Σωκράτη η οποία όταν διατυπώνεται, χωρίς να έχει δόγματα και προκαθορισμένες αλήθειες να ακολουθήσει, απλώς περνάει τα πάντα από την ελεύθερη δημόσια κρίση μέσω της μαιευτικής μεθόδου και δοκιμάζει την ισχύ τους. Αυτή η σκέψη του Σωκράτη θεωρείται από την Άρεντ εξ ορισμού αντιαυταρχική.

Η κριτική σκέψη σύμφωνα με τον Καντ και τον Σωκράτη εκθέτει τον εαυτό της στην «δοκιμασία του ελεύθερου και ανοικτού ελέγχου» και αυτό σημαίνει ότι όσο περισσότεροι άνθρωποι συμμετέχουν σε αυτόν τόσο το καλύτερο ⁷⁹.

Ο Ronald Beiner, ο επιμελητής της αγγλικής έκδοσης του βιβλίου *Hannah Arendt Lectures on Kant's political Philosophy* ⁸⁰ που έγραψε το ερμηνευτικό κείμενο

⁷⁸ Βλ. *όπ.π.*, σελ. 15.

⁷⁹ Βλ. Χάνα Άρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μετάφραση και επίμετρο Βασίλης Ρωμανός, επιμέλεια Γιώργος Σαγκριώτης, Εκδόσεις Νήσος, σειρά: *Αναγνώσεις* 4, σελ 78.

που συνοδεύει την έκδοση, αναζήτησε σε ένα άλλο κείμενό του⁸¹ την αιτία που η Άρεντ επέλεξε την φιλοσοφία του Καντ για την αναστοχαστική κρίση (*reflective judgment*), αφού και άλλοι φιλόσοφοι του 20^{ου} αιώνα (Wittgenstein, Gadamer, Polanyi κλπ) είχαν ασχοληθεί με αυτό το θέμα. Το ότι η Άρεντ περιορίστηκε στην αισθητική θεωρία του Καντ και της φάνηκε ότι αρμόζει καλύτερα από οποιαδήποτε άλλη θεωρία στην δική της εμπειρία ως ανεξάρτητης παρατηρήτριας των ανθρώπινων πραγμάτων. Αυτό που ενδιέφερε περισσότερο την Άρεντ στην τελευταία φάση του έργου της, συνεχίζει ο Beiner, ήταν η «στάση ύπαρξης» (*existential stance*) του θεωρητικού ως αποσπασμένου κριτικού παρατηρητή, ως αντιπαράθεση της «στάσης ύπαρξης» των πρωταγωνιστών που δρουν με «Λόγο και Έργα» στην πράξη. Ασκώντας κριτική ο Beiner αναφέρει ότι η Άρεντ έχει περιοριστεί στο ένα μέρος (το μέρος του θεατή) ενώ η αναστοχαστική κρίση (*reflective judgment*) διατρέχει ολόκληρη την ανθρώπινη δραστηριότητα, τόσο αυτή των θεατών όσο και αυτή των πρωταγωνιστών⁸².

9.Κριτικές παρατηρήσεις για την θεώρηση της Άρεντ

Ο Ronald Beiner αμφισβητεί αν η αισθητική θεωρία του Καντ είναι ένα ιδανικό μοντέλο για την πολιτική κρίση, όπου κάποιος χρειάζεται πραγματικό διάλογο μεταξύ πραγματικών συνομιλητών στις κοινωνίες που

⁸⁰ Βλ. Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, edited and with an interpretive Essay by Ronald Beiner, The University of Chicago Press, 1982.

⁸¹ Βλ. Ronald Beiner, «Rereading Hannah Arendt's Kant Lectures» σε Ronald Beiner and Jennifer Nedelsky εκδοτική επιμέλεια, *Judgment, Imagination and Politics Themes from Kant and Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, 2001, σελ.91 επ.

⁸² Βλ. Ronald Beiner, όπ. π., σελ. 100.

διαμορφώνονται από μεγάλη ποικιλία από ετερόνομους παράγοντες (όπως οι παραδόσεις, το κοινό λεξιλόγιο, η ειδική ρητορική για αυτές τις κοινότητες κλπ)⁸³.

Ο μαθητής της Άρεντ, ο George Kateb, της προσάπτει ότι αποτυγχάνει να εφαρμόσει ηθικά πρότυπα στον τομέα της πολιτικής πράξης. Από την αισθητικοποίηση της πολιτικής, η Ηθική υποτιμάται, δεν υποστηρίζεται επαρκώς. Βέβαια δεν είναι ο μόνος που το υποστηρίζει αυτό. Ξεπερνάει όμως όλους τους επικριτές της Άρεντ με το να υπερτονίζει τους κινδύνους που προκύπτουν από την σύλληψη της έννοιας της πολιτικής κρίσης που έλκεται περισσότερο από την ομορφιά παρά από την αλήθεια και την ηθική.

10. Περαιτέρω ζητήματα

Μπορούμε να θέσουμε εδώ μερικά περαιτέρω ζητήματα που προκύπτουν από την θεωρία της Άρεντ, μία θεωρία που μπορεί να συνεχίζει να επιδρά και να δημιουργεί θετικές ή αρνητικές αντιδράσεις, να εμπνέει και να προβληματίζει: Έχει εφαρμογή η θεωρία της στον Νόμο, στην Επιστήμη και στην Ηθική; Τί ενθαρρύνει να γίνονται καλές κρίσεις; Τί είδους πολιτικοί θεσμοί εκπαιδευτικές πρακτικές και εμπειρίες ζωής, είναι απαραίτητα για να ασκηθεί η ικανότητα για διευρυμένη σκέψη; Πώς είναι δυνατόν να κρίνει κάποιος, δεδομένου ότι η κρίση προέρχεται από το *common sense*, με τρόπο αντίθετο από την κοινότητά του; Τι γίνεται στην περίπτωση που κάποιος προσπαθεί να αλλάξει το *common sense*, όπως παραδείγματος χάριν το φεμινιστικό κίνημα προσπαθεί να κάνει. Όταν ένα έθνος απαρτίζεται από περισσότερες κοινότητες, ποια είναι η κοινή αίσθηση;

⁸³ Βλ. Ronald Beiner and Jennifer Nedelsky, *Judgment, Imagination and Politics Themes from Kant and Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, 2001, σελ. 97.

(common sense) Όταν τη σύσταση μιας πολιτικής κοινότητας την κατανοούμε σαν ένα πολιτικό σχέδιο παρά σαν μια προϋπόθεση, μπορούμε να αναρωτηθούμε τι χρειάζεται για να συντάξουμε ένα κοινόχρηστο *common sense* ικανό να ρυθμίζει αντίθετες κοινότητες, σύμφωνα με ένα κεντρικό δίκαιο κατανόησης του πυρήνα των εθνικών αξιών. Όπως θα έλεγε η Άρεντ, η κριτική δύναμη οφείλει να χρησιμοποιεί το ειδικό σαν να έχει έναν σκοπό το ίδιο μέσα του και είναι μια ενική έννοια που δεν μπορεί να αναχθεί στις γενικές αιτίες ή καθολικά αποτελέσματα.

Για να δούμε πως μπορεί να έχει εφαρμογή η θεωρία της σε ένα παράδειγμα από την σύγχρονη ιστορία. Ο Beiner παρατηρεί ότι το γεγονός της ανύψωσης του Λεχ Βαλέσα από τους συναδέλφους του πάνω από τον φράκτη των ναυπηγείων στο Γκντάνσκ, ίσως και να προκάλεσε την πτώση του καθεστώτος μετά από μία δεκαετία. Να κρίνει κανείς αυτή την ενική παράσταση (*singular deed*) σημαίνει να το εκτιμήσει σαν ένα θαυμαστό γεγονός, αναστοχαζόμενος πάνω σε αυτό με τέτοιο τρόπο, ώστε ο κρίνων θεατής να αντλήσει μια ανιδιοτελή ευχαρίστηση. Η αναστοχαστική κρίση σημαίνει να αντιμετωπίζεις το ειδικό σαν ένα μοναδικό συμβάν που δεν μπορεί να απορροφηθεί από το καθολικό και θα τοποθετήσει το θαυμαστό γεγονός μέσα στη μεγαλύτερη θεώρηση της ιστορικής διαδικασίας⁸⁴

Περαιτέρω ερωτήματα δημιουργούνται αν η θεωρία της Άρεντ για την κριτική ικανότητα μπορεί να έχει εφαρμογή και σε άλλα πεδία, εκτός από την πολιτική σφαίρα και συγκεκριμένα στην επιστήμη (φυσική, κλπ),

⁸⁴ Το παράδειγμα είναι του Ronald Beiner «*Rereading Hanna Arendt's Kant Lectures*», σε Ronald Beiner and Jennifer Nedelsky editors, *Judgment, imagination, and Politics, Themes from Kant and Arendt* Rowman & Littlefield Publishers, inc Lanham κλπ, 2001, σελ. 94

στον νόμο και ειδικότερα κατά την εφαρμογή του, στην διατύπωση νομικών κρίσεων και δικαστικής απόφασης.⁸⁵ Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας δεν μπορώ να επεκταθώ και αναφέρω σε αδρές γραμμές τον σχετικό προβληματισμό. Η Jennifer Nedelsky ερευνά την θεωρία της κρίσης της Άρεντ όσον αφορά την νομική κρίση, ασχολείται με την αμεροληψία στην ποικιλία («*impartiality in the face of diversity*») και με τις κρίσεις που κάνουν οι δικαστές όταν ταυτόχρονα βρίσκονται στην θέση του πρωταγωνιστή και του θεατή.

Πρόσφατα ο Βασίλης Βουτσάκης ασχολήθηκε με το αν η θεώρηση της Άρεντ για την κρίση μπορεί να είναι χρήσιμη στο τομέα της δικαστικής κρίσης. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν η προσέγγιση της Άρεντ μπορεί να φωτίσει την κατάσταση του δικαστή, ο οποίος είναι υποχρεωμένος να εφαρμόσει έναν κανόνα δικαίου με την αναστοχαστική κρίση και να διακρίνει τι είναι γενικό μέσα στην ενική περίπτωση που έχει μπροστά του. Ο Βουτσάκης παρατηρεί ότι ο δικαστής πρέπει να εκφέρει τι είναι δίκαιο και αυτό δεν μπορεί να το κάνει με τον τρόπο ενός θεατή που είναι αποδεσμευμένος από τον κόσμο. Με άλλα λόγια ο δικαστής δεν μπορεί να απεμπλακεί από την κατάστασή του. Η οποία συμπυκνώνεται στο εξής: ότι υπόκειται στην κανονιστικότητα του δικαίου και ο ίδιος είναι υποκείμενο της κρίσης του. Η ιδιαιτερότητα της δικαστικής κρίσης συνίσταται λοιπόν ότι ο δικαστής δεν είναι ένας ουδέτερος παρατηρητής του δικαίου ούτε ένας τρίτος σε σχέση με την ίδια του την κρίση. Αμφισβητεί ο συγγραφέας, ότι η διυποκειμενική επικύρωση της δικαστικής κρίσης μπορεί να έχει κανονιστική αξία⁸⁶.

⁸⁵ Βλ. Jennifer Nedelsky *Autonomy Impartiality and validity* σελ. 104

⁸⁶ Βλ. Vassilis Voutsakis, «L'application du droit: faculté de juger et arguments», σε Δημήτρης Χαραλάμπης –Χάρης Παπαχαραλάμπους (εκδοτική επιμέλεια), *Jus, ars, philosophia et historia*,

Επίλογος Συμπεράσματα

Με την επίδραση που έχει και σήμερα το έργο της και την σημασία του, καθώς, ακόμα και αν κάποιος υποστηρίξει ότι η Άρεντ δεν προσφέρει μια ολοκληρωμένη θεωρία, εντούτοις είναι φανερό ότι προσφέρει ένα πολύ πρόσφορο έδαφος για αναζητήσεις, ερωτήματα και έρευνα πάνω στο πολιτικό και γενικότερα στον βίο του ανθρώπου.

Κέντρο του πολιτικού (αλλά του δικαίου και της επιστήμης) είναι η κριτική ικανότητα του ατόμου. Η Άρεντ μας προσφέρει μια θεωρία που από το υποκειμενικό μπορούμε να βρούμε εγκυρότητα ή πως το υποκειμενικό μεταμορφώνεται σε διϋποκειμενικό. Η Άρεντ τοποθετώντας την συγκεκριμένη ικανότητα στο κέντρο της αναζήτησής της, μας δίνει ένα δρόμο για να καταλάβουμε τον ρόλο της στην πολιτική, στον νόμο, στην επιστήμη στην καθημερινή ζωή και μας καλεί να ξανασκεφτούμε τους όρους αντικειμενικό, υποκειμενικό, αλήθεια, πειθώ, και εγκυρότητα.

Το έργο της προσπαθεί να τεκμηριώσει μια επαρκή κριτική του πολιτικού ατομικισμού και να λειτουργήσει ως άμυνα υπέρ της συλλογικής πράξης που πρέπει να χαρακτηρίζει το πολιτικό πεδίο. Η Άρεντ εκτός του ότι δίνει τις ελπίδες της για αστική κοινότητα και για ένα ενεργό κρίνον κοινό, βγάζει και όλη την αντίθεση της για την ευρεία μοντέρνα κουλτούρα. Για αυτό κάποιοι μελετητές της βλέπουν στην Άρεντ Ο σκοπός της δεν ήταν μόνο να δείξει τις δυνατότητες της αστικής κρίσης αλλά να κριτικάρει το είδος της μοντέρνας κουλτούρας που νίκησε τις

προϋποθέσεις μιας ζωντανής κριτικής κοινότητας που αυτή επιθυμούσε.

Η Άρεντ λειτούργησε και η ίδια έτσι σαν ένα άτομο που παρακολουθούσε το ανθρώπινο δράμα και έκρινε με το όνομά της, σαν κάποιος που έκρινε για τον εαυτό του χωρίς να υπόκειται στην πίεση να συμφωνήσει με οποιοδήποτε ομάδα ή συλλογικότητα. Μία σημαντική αλλαγή σημειώνεται στην έμφαση που έδινε η σκέψη της Arendt κατά τα τέλη του '60 και τις αρχές του '70. Μοιάζει να απομακρύνεται από το να φωτίζει τη φύση και το νόημα της πολιτικής δράσης και να πηγαίνει προς τον στοχασμό [consideration] του ρόλου που παίζουν η σκέψη, η βούληση και η κρίση – όχι μόνο στον ηθικό και πολιτικό μας βίο, αλλά ως ανεξάρτητες ικανότητες που διαμορφώνουν τον «βίο του πνεύματος» (mind).

Μία από τις ανθεκτικότερες συνεισφορές της πολιτικής σκέψης της Άρεντ βρίσκεται στους στοχασμούς της για την κριτική δύναμη με τους οποίους ασχολήθηκε τα τελευταία χρόνια της ζωής της. Μαζί με την θεωρία της πράξης, η ανολοκλήρωτη θεωρία της κριτικής δύναμης αντιπροσωπεύει το βασικό της κληροδότημα στην πολιτική σκέψη του εικοστού αιώνα. Όπως θα έλεγε η Άρεντ, η κριτική δύναμη οφείλει να χρησιμοποιεί το ειδικό σαν να έχει έναν σκοπό το ίδιο μέσα του και είναι μια ενική έννοια που δεν μπορεί να αναχθεί στις γενικές αιτίες ή καθολικά αποτελέσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Έργα της Χάνα Άρεντ

Hannah Arendt, « Understanding and Politics», *Partisan Review* 1953 (20), no 4, σελ. 377-392.

Hannah Arendt, *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*, New York, Viking Press, 1961. αναθεωρημένη έκδοση, 1968.

Hannah Arendt, *The Life of the Mind*, Harcourt Inc., San Diego, New York, London, 1977.

Χάνα Αρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση (vita activa)*, μετάφραση: Στέφανου Ροζάνη, Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου, Εκδόσεις Γνώση, σειρά: *Φιλοσοφική και πολιτική βιβλιοθήκη*, Αθήνα, 1986.

Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, εκδοτική επιμέλεια του Ronald Beiner, University of Chicago Press, Chicago, 1992.

Hannah Arendt, *The promise of Politics*, σε εκδοτική επιμέλεια Jerome Kohn, Schocken books, New York, 2005.

Hannah Arendt, «*Truth and Politics*», σε José Medina και David Wood (εκδοτική επιμέλεια), *Truth: Engagements Across Philosophical Traditions*, Blackwell Publishing 2005, σελ. 295-314.

Χάνα Αρεντ, *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μετάφραση και επίμετρο Βασίλης Ρωμανός, Επιμέλεια Γιώργος Σαγκριώτης, εκδόσεις Νήσος, σειρά: *Αναγνώσεις*, Αθήνα, 2008.

Χάνα Αρεντ, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ: έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, μετάφραση Βασίλης Τομανάς, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 223).

II. Έργα του Καντ

Ιμμάνουελ Καντ, *Δοκίμια*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Ε.Π.Παπανούτσου, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, 1971.

Immanuel Kant, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, μετάφραση: Αναστασίου Γιανναρά, τόμος β, Έκδόσεις Παπαζήση, 1979.

Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Κώστας Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 2002.

III. Άλλες πηγές

Monroe C. Beardsley, *Ιστορία των αισθητικών Θεωριών*, μετάφραση: Δημοσθένης Κούρτοβικ, Πάυλος Χριστοδουλίδης, εκδόσεις Νεφέλη, σειρά: *Βιβλιοθήκη της Τέχνης*, Αθήνα 1989.

Ronald Beiner, «Interpretive Essay», σε Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*.

Ronald Beiner, «Rereading Hannah Arendt's Kant Lectures» σε Ronald Beiner and Jennifer Nedelsky εκδοτική επιμέλεια, *Judgment, Imagination and Politics Themes from Kant and Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, 2001.

Ronald Beiner and Jennifer Nedelsky, *Judgment, Imagination and Politics: Themes from Kant and Arendt*, Rowman & Littlefield Publishers, 2001.

Graig Calhoun και John McGowan, «Introduction» σε Graig Calhoun και John McGowan, (εκδοτική επιμέλεια), *Hannah Arendt and the meaning of politics*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1997.

Maurizio Passerin d'Entrèves, «Arendt's theory of judgment», σε Dana Villa, (εκδοτική επιμέλεια), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Cambridge University Press 2000, σ. 245 - 260.

Patrick Hayden, «Arendt and the political power of judgement», σε Patrick Hayden (εκδοτική επιμέλεια), *Hannah Arendt: Key concepts*, Acumen, Durham, 2014, σελ. 167-184.

José Medina και David Wood (εκδοτική επιμέλεια), *Truth: Engagements Across Philosophical Traditions*, Blackwell Publishing, 2005.

Jennifer Nedelsky, *Law's Relations: A relational theory of Self, Autonomy and Law*, Oxford University Press, N.York, 2011.

Dana R. Villa, «Introduction: the development of Arendt's political thought», σε Dana R. Villa (εκδοτική επιμέλεια), *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*, Cambridge university Press 2000, σ. 1 - 21.

Vassilis Voutsakis, «L'application du droit: faculté de juger et arguments», σε Δημήτρης Χαραλάμπης –Χάρης Παπαχαραλάμπους (εκδοτική επιμέλεια), *Jus, ars, philosophia et historia, Τιμητικός Τόμος Ιωάννου Στράγγα*, Nomos- Εκδόσεις Σάκκουλα, Baden-Baden, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 331-346.